

**ATATÜRK'ÜN DİN İLE İLGİLİ
SÖZLERİ VE UYGULAMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

Fetiye GEZGİN

Kütahya – 2024

T.C. KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ATATÜRK'ÜN DİN İLE İLGİLİ
SÖZLERİ VE UYGULAMALARI**

Danışman:
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ

Hazırlayan:
Fetiye GEZGİN

Kütahya - 2024

ÖZET

ATATÜRK'ÜN DİN İLE İLGİLİ SÖZLERİ VE UYGULAMALARI

GEZGİN, Fetiye

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ

Ekim, 2024, 99 sayfa

Geçmişten günümüze toplumların en önemli müesseselerinden olan din olgusu, Mustafa Kemal Paşa'nın yaşamının birçok noktasında önemli bir faktör olarak yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa dinin yadsınamaz bir gerçeklik olduğunu savunmuş, Türk halkının din konusunda hurafelerden arındırılarak bilinçlendirilmesi için çaba sarf etmiş, batıl inançlar yerine gerçek dinin öğrenilerek, yaşama geçirilmesini sağlamak adına gerekli olan dini reformların yapılmasına öncülük etmiştir. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Paşa'nın din ile ilgili sözleri ve uygulamaları araştırılmıştır. O'nun öncülük etmiş olduğu dini reformların dinin özüne zarar verilmeden, toplumu bilinçlendirmek adına gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik anlayışının benimsenilerek, laik devlet sistemine geçildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din, İslam, Laiklik, Mustafa Kemal Paşa, Reform.

ABSTRACT**ATATÜRK'S WORDS AND PRACTICES ABOUT RELIGION****GEZGİN, Fetiye****Master Thesis, Department of History****Supervisor: Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ****October, 2024, 99 pages**

The concept of religion, which has been one of the most important institutions of societies from the past to the present, has been an important factor in many aspects of Mustafa Kemal Pasha's life. Mustafa Kemal Pasha defended that religion was an undeniable reality, made efforts to raise the awareness of the Turkish people by purifying them from superstitions on religion, and pioneered the necessary religious reforms in order to ensure that the true religion was learned and put into practice instead of superstitions. In this study, Mustafa Kemal Pasha's words and practices regarding religion were investigated. It was seen that the religious reforms he pioneered were tried to be carried out in order to raise the awareness of the society without harming the essence of religion, and that the understanding of secularism was adopted in the Republic of Turkey and a secular state system was adopted.

Keywords: Islam, Mustafa Kemal Pasha, Secularism, Religion, Revolution.

ÖN SÖZ

Türk Tarihinin her aşamasında kültürümüz ile iç içe geçen dini inanç ve inanışlar toplum hayatının vazgeçilmez unsuru olmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşma'sı sonrası Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine girmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması esnasında dahi din ile ilgili toplumda bölücü ve ayrıştırıcı birtakım faaliyetler yürütülmüştür. Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın dine bakış açısı ve yaptığı uygulamalar ile toplumu laik, çağdaş uluslar seviyesine ulaştırma çabası ifade edilmek istenmiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze din ile ilgili hurafe, aldatma, bölücü ve yıkıcı amaçlı faaliyetlerin iç ve dış etkilerle ülke içinde etki göstererek, yakın tarihimizde Şeyh Said İsyanı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, 15 Temmuz Darbe Girişimi gibi pek çok olayda karşımıza çıkmıştır. Bu tez kapsamında dinin bölücü ve yıkıcı amaçla kullanılmasına karşı, Milli Mücadele dönemi ve sonrasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının almış oldukları önlemler ve giriştikleri reformlar anlatılmıştır.

Yüksek Lisans tez çalışmamın hazırlanma sürecinde bilgilerini, tecrübelerini ve desteklerini esirgemeyen Sayın Hocam Prof. Dr. Ali Sarıkoyucu'ya, Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Esra Sarıkoyucu Değerli'ye teşekkürü borç bilirim. Tez çalışmamı hazırladığım süreçte manevi desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen, moral ve motivasyon kaynağım olan aileme de ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK VE DİN

1.1. MUSTAFA KEMAL'İN YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE DİN.....	5
1.2. MUSTAFA KEMAL'İN YARADAN'A BAKIŞ AÇISI	10
1.3. MUSTAFA KEMAL'İN İSLAM DİNİ'NE BAKIŞ AÇISI.....	14
1.4. MUSTAFA KEMAL'İN KUR'AN-I KERİM'E BAKIŞ AÇISI.....	18
1.5. MUSTAFA KEMAL'İN İSLAM PEYGAMBERİ'NE BAKIŞ AÇISI	25
1.6. MUSTAFA KEMAL VE BALIKESİR HUTBESİ.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ ATATÜRK VE DİN ADAMLARI

2.1. MİLLİ MÜCADELE'DE MUSTAFA KEMAL VE FETVALAR	34
2.2. MİLLİ MÜCADELE'DE MUSTAFA KEMAL VE DİN ADAMLARI	46
2.3. T.B.M.M'NİN AÇILIŞI VE MUSTAFA KEMAL.....	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATATÜRK'ÜN DİN İLE İLGİLİ UYGULAMALARI

3.1. HALİFELİĞİN KALDIRILMASI	59
3.2. TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU	66
3.3. ŞERİYE VE EVKAF VEKALETİNİN KALDIRILMASI	69
3.4. TEKKE ZAVİYE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI.....	70
3.5. TÜRK MEDENİ KANUNU	73
3.6. MUSTAFA KEMAL VE TÜRKÇE EZAN VE HUTBE.....	75

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ATATÜRK VE LAİKLİK

4.1. LAİKLİK NEDİR?.....	80
4.2. ATATÜRK VE LAİKLİK.....	84
4.3. DEVLETİN LAİKLEŞMESİ YOLUNDA ATILAN ADIMLAR.....	86
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA.....	93
DİZİN.....	99

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ASD : Atatürk'ün Söz ve Demeçleri

CHF : Cumhuriyet Halk Fırkası

H.Z. : Hazreti

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

SAV : Sallallahu Aleyhi ve Sellem

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDK : Türk Dil Kurumu

TEZ METNİ

GİRİŞ

Geçmişten günümüze toplumların en önemli değerlerinden biri olan din, Türk toplumunda da önemli bir yer teşkil ederek toplum hayatında birlik ve beraberliği sağlamada önemli bir mihenk taşı oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın içine doğmuş olduğu ailede ve yaşadığı coğrafyada dini argümanların toplum hayatında önemli bir yer teşkil ettiği görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın doğumundan ölümüne kadar yaşamının birçok noktasında din faktörü önemli bir yer tutmuştur (Aydemir, 2021a, s. 25-45).

Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerini ve uygulamalarını incelediğimizde kendisinin dini inanç konusunda bilgili ve hassas olduğu, İslam dinini, H.z. Peygamberi ve Kur'an-ı Kerim'i okuyup araştırdığı, yapmış olduğu uygulamalarda dinin anlaşılmasını hedeflediği görülmüştür (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 288). Dinin toplum hayatında önemli bir yeri ve etkisi olduğunu bilen Mustafa Kemal Paşa İslam Dini ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir: "İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Ekmel dindir." (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 98). Mustafa Kemal Paşa İslam dininin ve bu dinin emirlerinin anlaşılacak şekilde dinde yeri olmayan inanç ve hurafelere son verilmesi gerektiğini savunmuştur. O, Adana esnafına yaptığı bir konuşmasında dinin anlaşılır olması gerektiğini ifade etmiştir: "Bazı kimseler asri (yenilikçi) olmayı kafir olmak sanıyorlar. Asıl küfür onların bu zannıdır. Bu yanlış tefsiri yapanların maksadı, İslamların kafirlere esir olmasını istemek değil de nedir? Her sarıklıyı hoca sanmayın, hoca olmak sarıkla değil, dimağladır." (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 132).

Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde hassasiyetle durduğu mevzu, gerçek dinin çarpıtılmadan öğrenilmesi ve öğretilmesi olmuştur (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 92). Mustafa Kemal Paşa halkın din konusunda bilinçlenmesini sağlayarak batıl ile gerçeği ayırt eder hale gelmesini ve yüzyıllardır devam eden dindeki safsata ve hurafelerin sona ermesini amaçlamıştır (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 148-151). Dinin bazı kimselerin çıkarları uğruna kullanılmasının en acı örneği Milli Mücadele yıllarında yaşanmıştır. Anadolu'nun işgale uğradığı zorlu günlerde işgal güçleri ile birlikte hareket eden İstanbul Hükümeti'nin, çıkartılan fetvalar ile Kuvay-ı Milliye hareketini engelleyebilmek adına; dinin kutsal değerlerinin kullanmaktan çekinmediği görülmüştür. Anadolu halkının dine ve halifeye olan bağlılığı kullanılarak kardeş kavgası çıkarılmak istenmiş fakat fedakar din adamlarının hazırlamış olduğu karşıt

fetvalar ile Milli Mücadele hareketi güçlenerek başarıya ulaşmıştır (Sarıkoyuncu, 2019, s.74-80).

Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde hassasiyetle durduğu, Kur'an-ı Kerim'in kaynağından öğrenilmesi, halka da en doğru ve güncel tercümesi ehil kimseler tarafından yapılarak, öğretilmesi olmuştur. İslam Dini'nin ilmi kriterlere göre incelenmesi ve bugüne ışık tutması için İlahiyat Fakülteleri, İslam Enstitüsü gibi kurumların açılmasına, alanında uzman din adamlarının yetişmesine önem vermiştir (Fırlalı, 1995, s. 98).

Mustafa Kemal Paşa ile ilgili tarihsel süreç incelendiğinde istismar edilen konuların başında din ve laiklik konularının geldiği görülmüştür. Laiklik ilkesi ile oluşturulan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının dinsizlik olmadığı geçmişten günümüze uzanan süreçte daha net anlaşılmıştır.

Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın din anlayışı, sözleri ve uygulamaları belgeler ışığında kuramsal/tarihsel bakış açısıyla incelenmiş ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmamız dört bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde Mustafa Kemal Paşa'nın doğduğu çevre ve dine bakış açısı; Yaradan, Kur'an-ı Kerim, İslam dini ve Hz. Muhammed S.A.V. ile ilgili sözlerine yer verilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın yetiştiği çevre hakkında bilgi verilerek, Balıkesir Hutbesi'ndeki sözlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa ve din faktörünün etkisine, fetvalar ve din adamlarının mücadeleye olumlu ya da olumsuz etkilerine, TBMM'nin açılışına yer verilmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde Mustafa Kemal Paşa'nın din ile ilgili yapmış olduğu uygulamalar olan; Halifeliğin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, Şeriye ve Efkaf Vekaleti'nin sonlandırılması, tekke zaviye ve türbelerin kapatılması, 1926 Türk Medeni Kanunu, Türkçe ezan ve Türkçe hutbe uygulamalarına yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise, laiklik konusuna yer verilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise yapılan literatür ve belgelerin detaylı araştırılması sonucunda elde edilen bilgilerin genel değerlendirmesi yapılarak analiz edilip yorumlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK VE DİN

1.1. MUSTAFA KEMAL'İN YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE DİN

Türk toplum hayatında dini olgular her dönem, Türk kültürüyle özdeşerek en temel yapı taşlarından birini oluşturmuştur. Gök Tanrı inancından Atalar Kültüne, İslami inanç ve uygulamalar dikkatle incelendiğinde toplum hayatında vazgeçilmez unsurlar oldukları gözlenmiştir. İslamiyet'i kabul eden Türklerde; öte dünya, cennet (uçmak), cehennem (tamu), hesap verme, kıyamet günü (uluğ gün) gibi kavramlar yaygın kullanılmıştır. Bu dinsel tabirler İslamiyet sonrasında da kültürde yerini ve önemini korumaya devam etmiştir (Köseoğlu, 1990, s. 35).

Türk toplumu geçmişten günümüze çoğunluğunu Müslüman bireylerin oluşturduğu bir toplum olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın doğup büyüdüğü Balkan coğrafyası ve aile yapısı din ile iç içe bir yaşam içinde yetişmesinde etkili olmuştur. Türk toplumuna ait örf, adet ve dini değerleri ve bunların toplum hayatında olumlu ve olumsuz etkilerini bu çevrede gözlemlene imkanı bulmuştur (Aydemir, 2021a, s. 25-27).

Mustafa Kemal Paşa'nın içine doğduğu aileyi ve doğup büyüdüğü çevreyi incelediğimizde dini açıdan hassas olan anne ve babadan dünyaya geldiği ve din konusunda inançlı bir toplumda büyüdüğünü görülmüştür (Aydemir, 2021c, s. 25-45). Mustafa Kemal Paşa'nın aile ortamı, çevresi ve yaşadığı dönemi etkileyen tarihsel gelişmeler onun kişiliğinin şekillenmesinde temel oluşturmuştur (Kasapoğlu, 2020, s. 25). Mustafa Kemal Paşa ilk dini bilgilerini aile ortamında edinmiştir. Aydemir'e göre Mustafa Kemal Paşa'nın annesi Zübeyde Hanım kendi çevresinde dini bilgisi etrafındakilere göre fazla olan biri olarak görülmüş, "Zübeyde Molla" olarak anılmıştır. O dönemin Rumeli'sinde az çok okuma bilen ve etrafındakilere okutabilen kimseler bu şekilde adlandırılmıştır (Aydemir, 2021a, s. 44). Mustafa Kemal Paşa'nın dini bilgilerini daha çok annesinden almış olduğu, özellikle annesi tarafından dini eğitim açısından hassasiyetle yetiştirilmek istendiği görülmüştür (Kasapoğlu, 2020, s. 25-26).

Birçok medeniyetin bir arada yaşadığı Selanik'te Müslüman ve Hristiyan mahalleleri birbirinden ayrı yer almıştır (Kinross, 1994, s. 20-24). Mustafa Kemal Paşa'nın doğup büyüdüğü şehirde havra, sinagog, kilise ve camiler iç içe yer almıştır. Müslümanlık, Hristiyanlık ve Musevilik Selanik'te mevcut olan en baskın inançlar olmuştur. Aynı zamanda şehirde müslümanlara ait tekke, yatır ve mevlevihaneler de yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın büyüdüğü ve yetiştiği çevre onda "Türklük" ve

“Müslümanlık” kimliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. (Meydan, 2002, s. 42-43).

Mustafa Kemal Paşa’nın hem anne hem de baba tarafı dinine sıkı sıkıya bağlı aileler olarak anılmıştır (Aydemir, 2021a, s. 43-47). Kendisine verilen Mustafa ismi de İslam Peygamberinin isimlerinden özenle seçilmiştir. Türk ve Müslüman bir ailede örf adet ve geleneklere ve dini hassasiyete göre yetiştirilmesi, Mustafa Kemal Paşa’nın dini inancının oluşmasında etkili olmuştur (Fığlalı, 1995, s. 91).

Mustafa Kemal Paşa özellikle annesinin isteği ile din eğitimi almıştır. Annesi Zübeyde Hanım o devrin geleneklerine uygun şekilde ilahilerle ve o dönemin adeti olan Amin Alayı ile oğlunu geleneklere uygun bir şekilde dini bir eğitim alması için mahalle mektebine göndermiştir (Aydemir, 2021a, s. 43-44). Zübeyde Hanım oğlunun dini eğitim alıp ulema sınıfına katılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa bu süreçte birçok dua ezberlemiş, Kur’an-ı Kerim’i okumayı öğrenmiştir (Aydemir, 2021a, s. 43-47). Babası Ali Rıza Efendi oğlunu o dönemde yeni usul ile eğitim verilen Şemsi Efendi İlkokul’un’a göndermek istemiştir. Mustafa Kemal Paşa Şemsi Efendi İlkokul’un’a geçmesini şöyle ifade etmiştir: “Nihayet babam bir kurnazlıkla işin içinden çıktı. Önce ilahi ve alayla mahalle mektebine başladım. Biraz sonra Şemsi Efendi İlkokul’un’a yazıldım.” (Atay, 2009, s. 20). Aydemir’e göre, Mustafa Kemal Paşa’nın ilahisiz, duasız törensiz yapmış olduğu bu okul değişikliği, Onun hayatında çözölen ve kendi hayatının yolunu açan ilk düğüm olarak tanımlanmıştır (Aydemir, 2021a, s. 45). Şemsi Efendi’nin Sabetayist mezhepten olmasıyla anılsa da okul matematik ve okuma konusunda başarısı ile adından söz ettirmiştir (Ortaylı, 2018, s. 34). Şemsi Efendi İlkokul’da mahalle mektebinde farklı olarak okulda sıra, kürsü bulundurularak; derslerde harita, tahta, tebeşir kullanılmıştır. Okul etkinliklerinde jimnastik yaptırmak, oyun oynatmak, geziler düzenlemek gibi çeşitli eğitim etkinlikleri yapılmıştır. İki farklı okul sistemi Mustafa Kemal Paşa’nın hayatında o yaşlarda eski, yeni eğitim anlayışı kavramları ile ilk karşılaşması olmuştur (Güzel, 2023, s. 4). Mustafa Kemal Paşa yıllar sonra kurmay subay olarak Selanik’e gittiğinde mahalle mektebinin kapanmış olduğunu görüp “isabet olmuş” yorumunda bulunmuş olması bu okul hakkındaki düşüncelerinin olumlu olmadığı izlenimini uyandırmıştır (Cebesoy, 2013, s. 63).

Mustafa Kemal Paşa’nın Batılı tarzda bir okul olan Şemsi Efendi İlkokul’u ile başlayan eğitim yolculuğu sonrasında Mülkiye Rüştiyesi ile devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa komşuları Binbaşı Kadri Bey’in oğlunun giydiği ünüformalara imrenerek

askeri okula ilgi duymuş ve askeri okula gitmeye karar vermiştir. Asker olmasını istemeyen annesinden habersiz Askeri Rüştiye'nin sınavlarına girip kazanmıştır. Askeri okula kabul edilmesi hayatında önemli bir dönüm noktası olarak yer almıştır (Aydemir, 2021a, s. 52). Mustafa Kemal Paşa öğrenim hayatında azımsanmayacak kadar din dersleri almıştır. İslam dininin inanç esaslarının öğretildiği akaid-i diniye, tarih-i islam, ilm-i ahlak gibi dersler almıştır (Kasapoğlu, 2020, s. 29).

19. yüzyıla kadar sorunsuz bir arada yaşayan farklı inanç ve milletten oluşan Balkan ulusları, bu yüzyılda milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı Devleti'nden ayrışmanın hesabını yapar hale gelmişlerdir. Bu iklim ve ortamda yetişip büyüyen Mustafa Kemal Paşa ait olduğu coğrafyada yaşanan gelişmeleri yakinen gözlemlemiş ve Birinci Dünya Savaşı öncesi, milliyetçilik rüzgarının etkilerini yaşadığı bölgedeki halk üzerinde deneyimlemiştir (Kinross, 1994, s. 19). Mustafa Kemal Paşa'nın asker olmak istemesinde yaşadığı tarihte gelişen olayların etkisi olmuştur. Milliyetçilik akımının o dönemdeki etkisiyle Manastır ve çevresinde Sırp ve Bulgar çetelerinin Türk köylerine yaptıkları baskınlar sonucu 1897'de çıkan savaşa gönüllü olarak katılmak istemiştir (Atay, 2009, s. 23-24). Harp okulu ve Harp Akademisi yıllarında da ülkenin içindeki hali tahlil ederek ülke sorunları ile yakından ilgilenmiştir (Cebesoy, 2013, s. 94-98). İstanbul Harp Okulu ve Harp Akademisi yıllarında Osmanlı Devleti çöküş süreci içine girmiş, ülkede yönetime karşı muhalefet gelişmiştir. Harp Okulu son sınıfında memleket meseleleri ile ilgilenen Mustafa Kemal Paşa yakın arkadaşları ile ülke sorunlara kafa yorarak bu konuda gizlice dergi çıkarmışlardır (Cebesoy, 2013, s. 94-95). Harp Akademisi'nden 1904 Aralık ayında Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olan Mustafa Kemal Paşa arkadaşlarına: "Çocuklar şimdi her birimiz bir Osmanlı Paşası'nın yanına gideceğiz. Hepsi İslam alemleri gafletli içindedirler. Olanca gayretimizi Türk Anadolu ortasında toplamalıyız" diyerek teşkilatlanmanın önemine vurgu yapmıştır (Atay, 2009, s. 38).

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'daki yıllarında Fransızcasını geliştirmiş ve Batıdaki gelişmeleri yakından takip etmiştir (Aydemir, 2021a, s.70-79). Ortaylı (2018), Mustafa Kemal Paşa'nın askeri eğitimi boyunca modernist, dünyaya açık ve dini ritüel üzerinde pek hassas davranmayan takımdan olduğunu söylemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Harp Okulu yıllarında başlayan baskı ve istibdat rejimine muhalif bir tavrı olmuştur (Atay, 2009, s. 35-45). Erkan-ı Harp mektebini bitirdiğinde bir müddet İstanbul'da kalmış ve o günlerde bir baskın sonucu

arkadaşlarıyla tutuklanmıştır. Harp Akademisi Müdürü Rıza Paşa'nın devreye girmesi ile bu durum sonlanmış fakat ikinci veya üçüncü orduya tayin beklerken Suriye'ye gönderilmiştir (Aydemir, 2021a, s. 80-81). Mustafa Kemal için; “Şam taassubun hükmü altındaki bütün Şark şehirleri gibi bir hayat zindanıdır.” (Atay, 2009, s. 48).

Osmanlı Devleti'nde kısa süre yürürlükte kalan I. Meşrutiyetin II. Abdühamid tarafından kaldırılması sonrası jurnal, baskı ve sansür gibi uygulamaların yaygınlaştığı istibdat rejimine karşı tüm yurttaki muhalefet güçlenmiştir (Ortaylı, 2018, s. 71-72). Uzun süren bu baskılara karşı, II. Abdülhamit'in 20 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti yeniden ilan etmek durumunda kalması ve Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koyması halkın ikinci kez yönetime katılmasını sağlamıştır. Bu olaydan kısa süre sonra Meşrutiyet yönetimine karşıt olanlar İstanbul'da büyük bir isyan hareketi başlatmıştır. Atay'a göre, 31 Mart 1909'da İstanbul'da bir şeriatçilik ayaklanması başlamıştır (Atay, 2009, s. 65-67). Selanik'ten İstanbul'a gönderilen seçme avcı taburlarının askerleri arasından bazıları dini sloganlarla ayaklanmışlar, medreselerde bulunan bazı softaların destek verdiği isyancılar ‘Şeriat isteriz.’sloganı atmışlardır (Aydemir, 2021a, s. 138-139). Kara ve deniz askerlerini kovarak bazıları öldüren isyancılar medrese hocalarından bazıları saflarına katmışlardır. Bu isyankar grup süngüleri ile Meclis'i basmışlar ve şeriat kanunları çıkarılmasını isteyerek bir milletvekilini öldürmüşlerdir. İsyancılar İstanbul'u nüfuzları altına almış, ayaklanma Anadolu'yu da etkilemiştir (Atay, 2009, s. 65-66).

31 Mart İsyanı'nı bastırmak ve sükuneti sağlamak amacıyla Mustafa Kemal Paşa Selanik'ten hareketine başlayan Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığı görevini üstlenmiştir. Selanik'ten gelen Hareket Ordusu “Şeriat isteriz.” diye bağırarak isyancıları kısa sürede etkisiz hale getirmiştir (Meydan, 2002, s. 79). Mustafa Kemal 31 Mart İsyanını bastırmak için İstanbul'a geldiğinde, dinin alet edilerek devletin zor durumda bırakıldığına yakinen şahit olmuştur (Aydemir, 2021a, s. 138-147). 31 Mart İsyanı ile ülkenin dağılma sürecinin en sancılı günlerini yaşadığı, emperyalist güçlerin kendi çıkarları için en ufak bir fırsatı dahi kaçırmadığı o karanlık günlerde padişahın böyle bir isyanı bastırmakta etkisiz kalması ve sonrasında sürgüne gönderilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın ülkenin yönetim anlayışını bir kez daha sorgulamasına neden olmuştur (Atay, 2009, s. 66).

Mustafa Kemal Paşa'nın bir dönem İttihat ve Terakki ile yakınlaşarak onların toplantılarına katıldığı fakat; ordunun politikaya karışmaması, cemiyet içinde eşitlik

olması, hükümet işleri ile din işlerinin birbirinden ayrılması gibi fikirlerinde bu grupla fikir ayrılığı yaşadığı görülmüştür (Duman, 2005, s. 58-59). Nitekim Balkan Savaşları sonrasında gerçekleşen Babıali Baskını neticesinde, İttihat Terakki'nin yönetimi ele geçirmesi ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na sürüklenmesi; Mustafa Kemal Paşa'yı görüşlerinde haklı çıkarmıştır (Aydemir, 2021a, s. 153-175).

Mustafa Kemal Paşa Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasının doğru bulmadığını, bu savaşın bizimle alakası olmadığını, savaşın sonunun Osmanlı Devleti için hezimet olabileceğini ifade etmiştir (Aydemir, 2021a, s. 190-200). Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması üzerine Sofya'da görevde bulunan Mustafa Kemal Paşa derhal İstanbul'a Başkumandanlık vekaletine müracaat ederek kendisi için orduda münasip bir vazife istemiştir. Başkumandan Vekili tarafından Sofya'da kalmasının uygun görülmesinin bildirilmesi üzerine memleket harpte ve arkadaşları ateş hattında iken ataşemiliterlik görevini sürdüremeyeceğini bildirmiştir. İstanbul'dan gelen emir ile 19. Tümen Komutanlığı'na atanmıştır (Aydemir, 2021a, s. 202-203).

19. Tümen Komutan'ı Mustafa Kemal Paşa Çanakkale Cephesi'nde düşmanın ani çıkarma yapacağı haberini almış ve Conkbayırı'na doğru hareket eden düşmana karşı, ordudan emir gelmesini beklemeden; emrindeki kuvvetler ile harekete geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa 57. Alay'ı Kocaçimen Bölgesi'ne sevk ederek düşmanın ilerlemesine karşı tedbir almıştır (Aydemir, 2021a, s. 220-222). Bağımsız olmayan bir milletin ölüden de farkı olmayacağını iyi bilen, milletin bağımsızlık aşkı uğruna çekinmeden kendini siper edeceğini bilen Mustafa Kemal Paşa: “Size ben saldırı emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zamanda yerimizi başka kuvvetler alabilir.” emri ile ülkenin geleceğinde parlamaya başlamıştır (Atay, 2009, s. 101-103).

I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan Osmanlı Devleti şartları çok ağır olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır. Ülke uzun süren savaşlardan yorgun çıkmış, İstanbul esir bir şehir olmuş, Padişah tahtının akıbeti belirsiz günler yaşamıştır. Ülkenin savaşa girmesine yol açan İttihat Terakki'nin lider kadrosu bu zorlu süreçte ülkeyi terk etmiştir (Aydemir, 2021a, s. 300-306). Mustafa Kemal Paşa ise Mütarekenin ilk günü: “Bütün felaketlere rağmen ben, Türk'ün sesini işittirebileceği kanaatindeyim. Bu yolda işe başladım.” diyerek Milli Mücadele yolunda ilerlemekten geri durmamıştır (Aydemir, 2021a, s. 309). 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basması ile başlayan Milli Mücadele ruhu hızla Anadolu'ya yayılmıştır. İşgallere karşı halkı bilinçlendirmek için

genelgeler yayınlamış, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde ülkenin kurtuluşu için mücadeleye önderlik etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi’deki duasında:

“Cenab-ı Vacibü’l-müteal Hazretleri Habib-i Ekrem-i hürmetine mübarek vatanın sahip ve müdafii ve diyanet-i celile-i Ahmediyye’nin ila yevmi’l-kıyame haris-i esdaki olan millet-i necibemizi ve makam-ı saltanat ve hilafet-i kübrayı masun ve mukaddesatımızı düşünmekle mükellef olan heyetimizi muvaffak buyursun, amin.” (Atay, 2009, s. 220).

İstiklal Harbi’nde Demiralay adında oluşturduğu kuvvetlerle, Yunanlılara karşı büyük başarılar elde eden Hafız İbrahim Demiralay, Mustafa Kemal Paşa ile ilgili hatıralarında: “(O), dine hürmetkar ve maneviyatına sahiptir. Allah’ını bilir, her şeyde kudret ve azametini tasdik eder. Zahiri batın, batını zahir olması büyüklüğünün alametidir.” demiştir (Demiralay, 1998, s. 11).

Mustafa Kemal Paşa milletin vatanı uğruna gösterdiği fedakarlıkların her zaman farkında olmuş, vatanın bağımsızlığı için verdikleri şanlı mücadelede şehit düşen askerleri de konuşmalarında birçok kez anmıştır:

“Milletimiz hiçbir şeye aldırmayarak iftihar edebilir. Bu en müsait şartlarda hakkıdır ve ben böyle bir milletin aciz bir ferdi olmakla en büyük saadeti hissediyorum. Bu muharebe meydanlarında emsalsiz kahramanlıklar ve yiğitlik göstermiş subaylarımızın, neferlerimizin ve kumandanlarımızın her biri ayrı ayrı bir menkabe, bir destan teşkil eden hareketlerini tam bir yüceltme, hürmet ve taktirle yad ediyorum. Ve bu yiğitlik meydanlarında Rahmet’i Rahman’a kavuşan şehitlerimizin muazzaz ruhlarına hep beraber fatihalar ithaf edelim. Arkadaşlar! En son sözüm budur: Yiğitlik meydanında ölenlerin analarına ve babalarına taziyeler değil fakat tebriklerimizi gönderelim.” (Arsan, Kocatürk, Borak, 1999, s. 260).

Mustafa Kemal Paşa savaş meydanlarında vatanı uğruna, benzersiz kahramanlıklar gösteren bu milletin subaylarının, neferlerinin ve kumandanlarının her birinin ayrı ayrı destansı özellik teşkil eden hareketlerini hürmet ve taktirle yad etmiştir. (Günaydın, 2021, s. 92-93).

1.2. MUSTAFA KEMAL’İN YARADAN’A BAKIŞ AÇISI

Mustafa Kemal Paşa’nın Allah’ın varlığını, birliğini ve yüceliğini tartışmasız kabul eden biri olduğu, hayatı ve konuşmaları incelendiğinde açıkça görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa yaradanın var olduğunu: “Tanrı birdir, büyüktür.” sözleriyle açıkça

ifade etmiştir (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 288). 1923 yılında Balıkesir Hutbesi'nde "Ey Millet, Allah birdir, şanı büyüktür..." sözleriyle konuşmasını başlatmış ve evrenin bir yaratıcısının var olduğunu ifade etmiştir (Kara, 1969, s. 65).

Mustafa Kemal Paşa, Allah'ın kullarına, Hz. Adem Aleyhisselam'dan Hz. Peygamberimize kadar birçok nebler, peygamberler göndermek suretiyle onlarla temasta bulunduğunu ifade etmiştir (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 288).

Mustafa Kemal Paşa'nın dini konularda hassas olduğu, insanların inancını zorlama olmadan hür bir şekilde yaşamasını savunduğu görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyeti'nde herkesin inandığı dine ve yaratıcıya istediği gibi ibadet etmesini savunmuş, O'nun bu tavrı Bakara 256. Ayet'i: "Dinde zorlama (ve baskı) yoktur." ile paralellik göstermiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 10).

Mustafa Kemal Paşa Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmekle birlikte Yüce Yaradan'ın zatını bilmenin insan anlamlandırışının çok üstünde olduğunu şu ifadelerle bizlere aktarmıştır: "...Allah mevhumu insan beyninin çok güç kavrayabileceği metafizik bir meseledir." İnsan aklının Allah'ın varlığını ve mahiyetini kavrama noktasında sınırlı olduğunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa Yaratıcı'nın mahiyetinin insan aklının sınırlarını aştığını savunmuştur (Kocatürk, 1971, s. 206).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre insanın en temel ihtiyaçlarından olan bir yaratıcının var olduğu bilme ve o yaratıcıya güvenme ihtiyacı olmuştur. İnsanların en zorda kaldıkları, çıkmaza düştükleri anlarda Yaradan'a sığınma ihtiyacı hissettiklerini ifade etmiştir (Kılıç, 1955, s. 83). Bu konuda en güzel örnek şu anekdotla aktarılmıştır: Bir gün Mustafa Kemal Paşa'ya Necip Ali, Münir Hayri'nin namaz kıldığını söylemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Münir Hayri'ye: "Sahi mi?" diye sormuştur. Münir Hayri bu suale evet diyerek yanıt verince namazı niçin kıldığını sorgulamıştır. Münir Hayri'nin namaz kılınca huzur hissettiğini ifade etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa etrafta bulunanlara ithafen; batmak üzere bir gemide bulunanların, o anda yetiş Gazi demeyeceklerini, Allah diyerek o ilahi güçten yardım talep edeceklerini, haliyle bundan daha doğal bir durumun olamayacağını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa ibadetin Yaratana kul arasındaki en doğal iletişim olduğunu ifade etmiştir (Egeli, 1959; Meydan, 2002; Kasapoğlu, 2020).

Mustafa Kemal Paşa yaratıcının var olduğuna inanan biri olmakla birlikte Allah'a inanıp güvenmenin tek başına yeterli olmayacağını düşünmüştür. Kurtuluş

Savaşı'nın sıkıntılı ve sancılı günlerinde Kerim Paşa'nın konuşmasında, Yüce Tanrı'nın nice yüksek sebepler yaratarak çözülmesi zor olan bu durumdan çıkış yolunu ihsan edeceğini, gelecek günlerin Tanrı'nın lütfu ile millet olarak layık olduğumuz yücelikte olacağını belirtmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa ona şöyle cevap vermiştir: “Yedullahi fevka eydihim” (Allah'ın eli bütün ellerden üstündür.) Mustafa Kemal Paşa konuşmasının devamında bununla birlikte problemleri çözmeye ve güçlükleri yenmeyi isteyenlerin kesinleşmiş bir hedefi olması gerektiğini vurgulamıştır. Halkın Tanrı'nın emir ve buyruklarını yerine getireceğini ve Kerim Paşa'nın da söylediği gibi milletçe elde edeceklerimizin hayırlı ve uğurlu olacağını sözlerinde vurgulamıştır. Bu konuda duaların eksik edilmemesini talep ederek gayretin bizden olması, yardım ve kolaylığın ise ölümsüz Tanrı'dan geleceği ifadesiyle sözlerini sonlandırmıştır (Atatürk, 1996a, s. 185-186).

Mustafa Kemal Paşa alemde insanüstü bir güç ve kudret bulunduğunu, buna ister Allah denilsin ister tabiat olarak adlandırılınsın fakat inkar edilemeyecek bir gerçeklik olduğu düşüncesinde olmuştur (Kutay, 1998, s. 302-303) Allah'ın evrenin var edicisi olduğu, tabiatın dahi Allah'ın varlığını ve kusursuzluğunu ortaya koyduğu vurgulanmıştır (Kasapoğlu, 2020, s. 233). Mustafa Kemal Paşa'nın yaşamı incelendiğinde Allah'a olan inancını gözlerden uzak yaşamayı tercih ettiği görülmüştür. Herkes yanından çekildiğinde gökyüzüne bakarak “Allah” dediği ve sık sık tekrarladığı aktarılmıştır (Bozkurt, 2011, s.191).

17.02.1923 tarihindeki İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında yapmış olduğu konuşmasında Allah'ın dünya üzerinde yaratmış olduğu nimetleri ve güzellikleri biz insanlar istifade edip mütenaim olsun diye yarattığını söylemiştir. İnsanların da bu nimetlerden azami derecede yararlanabilmesi amacıyla zeka ve akıl ile donatılan kainatta Yüce Yaradan tarafından seçilmişler olduğunu vurgulamıştır (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 104-105).

Ulus 2016'nın aktardığına göre, Mustafa Kemal Paşa bir gün Çankaya'da misafirlerine bir soru sorarak orada bulunanların kendisine Allah'ın büyüklüğünü kısaca anlatmalarını istemiştir. Orada bulunan misafirlerinin çeşitli cevaplarının ardından Mustafa Kemal Paşa: “Ben anlatayım mı?” diyerek söze başlamıştır. Orada bulunan herkesin Allah'ı çok değişik şekilde görüp değerlendirdiğini, muhakkak ki Allah'ın çok büyük olduğunu ve Allah'ın büyüklüğünün herkesin kafasının içindeki kadar olduğunu ifade etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele yıllarında, o sancılı ve zorlu günlerde İstiklal Mücadelesi'nin kazanılmasında inandığı davasından vazgeçmemiştir. Mustafa Kemal Paşa Kutsal olarak nitelendirdiği davamızın meşruiyetinin yaşanan bu zorlu zamanlarda, Cenab-ı Hak'tan sonra en büyük zahirimiz olarak değerlendirmiş ve girdiğimiz İstiklal ve vatan savunmasında Cenab-ı Hak'ın yardımının bizimle olacağını belirtmiştir (Atatürk, 1996a, s. 420).

Mustafa Kemal Paşa'nın düşmana karşı, Türk Ordusu'nun iman ve inanç ile kazanmış olduğu zaferi; 19.09.1921'de Kral Konstantin'in arzusunun, Ehl-i Salip (XI. ve XII. yüzyıllarda Batılı Hristiyanlarca kutsal yerleri Müslümanların elinden almayı amaçlayan seferlere katılan kimselere verilen isimdir.) kahramanları sırasına geçerek eski müstevli zalim hükümdarları taklit etmek olduğunu ifade etmiştir. Bu mücadelede Cenab-ı Hak'ın bize yardım ettiğini ve Yunan Ordusu'nun, Türk Ordusu karşısında yüzgeri ettiğini söylemiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1337, s.255).

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarında dini terminolojiden yararlandığı, sık sık “Cenab-ı Hak'tan temenni edeceğiz.” gibi cümleler sarf ettiği görülmüştür. Başkumandanlık Meydan Muharebesinden önce: “Ya Rabbi, Sen Türk Ordusunu muzaffer et.” diye dua etmiş, “Türklüğün, Müslümanlığın düşman ayakları altında çiğnenmesine müsaade etme” diyerek niyazda bulunmuştur (Kılıç, 1955, s. 202-203). TBMM'nin açılışının üçüncü senesinde meclisteki konuşmasında, Meclisin ikinci toplanma senesini tamamladığını ve üçüncü milli seneye erişmesinden dolayı Cenab-ı Hak'ka hamdü sena ettiğini belirterek başlatmıştır (Öztürk, 1992, s.729).

Mustafa Kemal Paşa 04.10.1922'de Meclis'te milletvekillerine hitaben “...Görüyorsunuz ki; bize yapmak, yaşatmak istedikleri bütün felaketleri Cenab-ı Hak, onların başına döndürmüştür. Cenab-ı Allah'ın adaletinin bu kadar açık tecellisine hep beraber hamdüsena edelim.” Meclisten Hamd olsun şeklinde sesler yükselmesi sonrası vefat eden şehitlerin ve vekillerin ardından mecliste Fatihalar okunmasını şu sözleriyle talep etmiştir:

Bu şahamet meydanlarında Rahmet-i Rahman'a kavuşan şehidamızın muazzaz ruhlarına hep birlikte fatihalar sunalım.”, “ Bu rüfekayı kiramla (vefat eden milletvekilleri ile) birlikte bağımsızlık uğrunda cephelede ve suvari saire ile şehid olan bilumum arkadaşlarımızın ruhlarına kaimen fatihalar armağan edelim. (Öztürk, 1992, s.764-871).

Mustafa Kemal Paşa 17.03.1923'te Mersin'de yaptığı bir konuşmasında, halka hizmet etmiş olmanın kendisini çok mesut ettiğini söylemiştir. Cenab-ı Hakkın kendisini bunda başarılı kılmış ise, şükür ve hamdla karşılayıp bugün olduğu gibi ömrünün sonuna kadar milletin hadimi olmakla iftihar edeceğini dile getirmiştir (Arşan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 98). Onun bu sözlerinden ömrünü Türk milletine adadığını, bu milletin selameti için savaş meydanlarında verdiği mücadelelerin yanı sıra sosyal ve ekonomik zaferler için de gayret sarf ettiğini görülmüştür.

1.3. MUSTAFA KEMAL'İN İSLAM DİNİ'NE BAKIŞ AÇISI

Mustafa Kemal Paşa dinin toplum ve insan hayatındaki psikolojik ve sosyal gerekliliğini görüp kabul eden bir lider olmuştur. O'na göre son din olan İslamiyet'in özünün bozulmadan bugüne aktarılmasında, kaynaklarının değişmeden günümüze kadar ulaşması ile sağlanmıştır (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 288).

Türk milletini bir arada tutan değerlerden biri olan din, Mustafa Kemal Paşa'ya göre Allah ile kul arasındaki bağılılığı ifade etmek olarak değerlendirmiştir (Kocatürk, 1971, s. 140) Mustafa Kemal Paşa Türk Milleti'ni bir arada tutan iki önemli faziletin din ve dil olduğunu ifade etmiştir (Arşan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 98). Milli ve özgür bir devlet oluşturabilmek amacıyla İslam dinini büyük bir avantaj olarak gören Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in kuruluş safhasında dinin bütünleştirme, ortak kimlik kazandırma gücünden insanları bir araya getirme ve kaynaştırmada yararlanmıştır (Borak, 1997, 216-217).

Mustafa Kemal Paşa dinin toplumda herkese ait olduğunu, bunun için özel ayrıcalıklı bir ruhban sınıfını gerekmediğini düşüncesini savunmuştur. Halkının toplumda ayrıcalıklı özel bir dini sınıf tarafından yönlendirilmesini doğru bulmamıştır. Mustafa Kemal Paşa dinen de emredildiği üzere halkın dinini öğrenmesi ve öğretmesi gerekliliğinin Müslümanlığın gereklerinden olduğunu vurgulamıştır. Bu konuda:

Her şeyden evvel şunu en basit bir dini hakikat olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir özel sınıf yoktur. Ruhbaniyeti reddeden bir din inhisarı kabul etmez. Mesela, din alimleri; mutlaka aydınlatmak vazifesi bu bilginlere ait olmadıktan başka dinimiz de bunu katiyetle men eder. O halde biz diyemeyiz ki özel bir sınıf vardır; diğerleri dinen aydınlatmak hakkından mahrumdur. Böyle düşünürsek kabahat bizde, bizim bilgisizliğimizdedir. Hoca olmak için yani dini gerçekleri halka öğretmek için, mutlaka ilmi kıyafet şart değildir (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 148).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre İslam Dini, bize nasıl yaşamamız gerektiği konusunda da yol göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa: “Büyük dinimiz çalışmayan insanlıkla alakası olmadığını bildiriyor.” sözleri ile dinin toplum yaşamında bireylere yüklediği misyonu ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 132).

Mustafa Kemal Paşa konuşmalarında dini ifade ve terimlerden sıklıkla yararlanmıştır. Bu konuda örneğin: “Arkadaşlar! Üç seneden beri yolunda çalıştığımız ulvi ve mukaddes maksat, milletin umumi, müşterek gayret ve himmetiyle, elhamdülillah, tahakkuk ediyor. ” sözlerini sarf etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 62). Bu sözlerini noktalarken hamd ile şükür ifadesi kullanmış olması, onun din konusundaki hassasiyetinin en güzel örneklerinden birini bizlere göstermiştir (Günaydın, 2021, s. 90).

Mustafa Kemal Paşa, İslam dininin akıl ve bilime karşı olmadığını ifade etmiştir. Bizim dinimiz için herkesin elinde bir değer ölçüsü bulunduğunu, bu değer ölçüsü ile herhangi bir şeyin bizim dinimize uygun olup olmadığını kolaylıkla takdir edebileceğimizi söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre akla, mantığa, toplum çıkarına uygun olan her şey bizim dinimize de uygundur. Ona göre bir şey akıl ve mantığa, milletin çıkarına, İslam'ın çıkarına uygunsa, o şey dinidir. Mustafa Kemal Paşa: “ bizim dinimiz akıl ve mantıkla uyuşan bir din olmamış olsaydı, en mükemmel ve en son din olamayacağını” ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s.127-128).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre din mefhumu milli kimliğin oluşmasında da önemli bir etken olmuştur (Yakıt, 1999, s. 10). O, yüzyıllardır milli benliğinde taşıdığı İslam inancıyla bu dine hizmet etmiş olan milletini şu sözlerle tanımlamıştır: “Milletimiz, din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz da.” (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 66-67). Mustafa Kemal Paşa'nın din konusunda karşı durduğu noktalar dinin hurafeler ve bir takım çıkar odakları elinde oyuncak edilmesi sonucu milletin kandırarak yanlış sevk edilmesi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa bizim dinimizin tüm Müslüman erkek ve kadınlara araştırmayı farz kıldığını ve her Müslümanın bu dine bağlananları aydınlatmakla vazifeli olduğunu söylemiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 148). İslamiyet'in özünde olmayan pek çok yabancı unsur dinin içine zamanla yerleşerek dinin temel değerlerini gölgede bırakmıştır (Kasapoğlu, 2020, s. 322). Mustafa Kemal Paşa din kisvesine büründürülerek bütün milleti iğfale çalışanlara müsaade

edilmeyeceğini söylemiş ve dini değerlere sahip çıkmıştır (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 92). Mustafa Kemal Paşa, halkının dinini doğru anlaması ve yaşama geçirebilmesi amacıyla Kur'an tefsiri başta olmak üzere birçok yenilik gerçekleştirmiştir (Kocatürk, 1971, s. 143)

Mustafa Kemal Paşa din ile ilgili bilgilerin uzmanlık ve ciddi araştırma gerektiğinin önemini şu sözleriyle ifade etmiştir: “İnsanlıkta din hakkındaki ihtisas ve derin dini bilgiler, her türlü hurafelerden ayıklanarak, gerçek ilim ve fennin nurlarıyla temiz ve mükemmel oluncaya kadar, din oyunu aktörlerine her yerde rastlanacaktır.” (Kasapoğlu, 2020, s. 322-323). 24.03.1923'te Kütahya'da öğretmenlerle bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa vatan gibi kutsal değerleri genç dimağlara aktaracak olanların irfan ordusu olduğunu, bu manevi görevin hassasiyetini vurgulamıştır (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 167-168).

Memleketimizi, heyeti içtimaiyemizi hedefi hakikate, hedefi saadete isal için iki orduya ihtiyaç vardır. Biri vatanın hayatını kurtaran asker ordusu, diğeri milletin istikbalini yoğuran irfan ordusu. Bu iki ordunun her ikisi de kıymetlidir, alidir, feyizlidir, muhteremdir, fakat bu iki ordudan hangisi daha kıymetlidir, hangisi yekdiğerine mureccahtır. Şüphesiz böyle bir tercih yapılamaz, bu iki ordunun ikisi de hayatidir. Yalnız siz, irfan ordusu mensupları, sizlere mensup olduğunuz ordunun kıymet ve kutsiyetini anlatmak için şunu söylileyim ki, sizler ölen ve öldüren birinci orduya niçin öldürüp niçin öldüğünü öğreten bir orduya mensupsunuz.

Mustafa Kemal Paşa dinin istismar edilmesine her zaman karşı olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya göre: “Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir, hürdür. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye muhalif değiliz. Biz din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kaste ve fiile dayanan bağnaz hareketlerden sakınıyoruz ve buna asla meydan vermeyeceğiz.” (Kocatürk, 1971, s.140).

Mustafa Kemal Paşa, 2 Temmuz 1932 tarihinde toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi toplantısının son günlerinde öğretim üyeleri ve Tarih öğretmenleri ile Gazi Orman Çiftliği'nde çaylı bir toplantıya katılmıştır. Bu toplantıda bulunan öğretmenlerden bir tanesi Gazi'ye şu soruyu sormuştur:

-Paşam din lüzumlu bir şey midir? Halifelğin kaldırılması iyi mi olmuştur?

Gazi, bu suale şu karşılığı vermiştir:

-Evet, din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletin devamına imkan yoktur. Yalnız şurası vardır ki, din Tanrı ile kul arasındaki kutsal bir bağlılıktır. Mutaassıp İslamcıların din komisyonculuğuna izin verilmemelidir. Dinden maddi çıkar sağlayanlar alçak kişilerdir. İşte biz bu duruma karşıyız. Buna izin vermiyoruz. Bu gibi din ticareti yapan kimseler, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizin mücadele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir (Kocatürk, 1971, s. 193).

Mustafa Kemal Paşa, son din olan İslamiyet'in insanlar için eşitlik, sosyal adalet gibi evrensel birçok değeri özünde barındırdığını buna rağmen Müslümanların emperyalist devletlerin işgalleri altında zorlayıcı yaşamlara mahkum kaldıklarını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa dinini iyi tanıyan ulusların haksızlık ve zulme karşı bu kadar çaresiz kalmamaları gerektiğini söylemiştir. Dünyada üçyüz milyonu aşan sayıda İslam topluluğu olduğunu ve bu insanların ana-baba ve hoca eğitimiyle eğitim ve ahlak aldıklarını belirtmiştir. Müslüman toplulukların büyük çoğunluğunun esaret ve tutsaklık altında ezildiklerini, aldıkları manevi eğitimin tutsaklık zincirlerini kırabilecek niteliği Müslümanlara kazandıramadığını ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 216). Bunun en önemli sebebinin müslüman toplulukların eğitimlerinin hedefinin ulusal olmamasına bağlamıştır (Akyüz, 2001, s. 306).

Mustafa Kemal Paşa'nın üzerinde en çok durduğu ve büyük bir tehdit olarak gördüğü bir konu da dinin istismar edilmesidir: "Tarihimizi okuyunuz, dinleyiniz... Görürsünüz ki milleti mahveden, esir eden, harab eden fenalıklar hep din kisvesi altındaki küfür ve melanetten gelmiştir. Onlar her türlü hareketi dinle karıştırırlar." (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 131). Toplum hayatında süregelen cehalet ile bu yozlaşma ve istismar daha da artmış ve toplumun bilinçsizce yerleşerek gelenek olarak günümüze değin süregelmiştir. Bütün bunlara dikkat çeken bir konuşmasında: "Artık Türkiye din ve şariat oyunlarına sahne olmaktan çok yüksektir. Bu gibi oyuncular varsa kendilerine başka taraflarda sahne arasınlar." demiştir (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 76). Türkiye'de bundan sonrasında şariat oyunlarını sahnelemek isteyen kimselerin kendilerine başka taraflarda yer aramaları gerektiğini, buna izin verilmeyeceği vurgulanmıştır. Dine yönelik argümanların çok uzun yıllar boyunca ülkenin kaderinde kullanılan bir aktör olduğunu, buna yeni kurulan Türk Devleti'nde dur denileceğini ifade etmiştir (Karal, 1969, s.71).

Mustafa Kemal Paşa din konusunda yapmış olduğu yeniliklerde acele etmeden toplumun hazır oluşuna göre hareket edildiğini ifade etmiştir (Atatürk, 1996b, s.718).

Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu düzenlemeler, o dönemin tarihsel devamlılığı içinde bütüne bakılarak anlaşılabilmektedir.

1.4. MUSTAFA KEMAL'İN KUR'AN-I KERİM'E BAKIŞ AÇISI

Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Kültürü ile harmanlanan inançlı bir toplumda Müslüman bir ailede hayata gözlerini açması, doğumundan itibaren Kur'an-ı Kerim ile irtibatının başlamasını sağlamıştır. Adının konulması esnasında dualar edilerek İslam Peygamberi'nin adı Mustafa tercih edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa doğduğunda babası namaz kılıp Kur'an-ı Kerim okumuştur. O dönemde yaygın olan geleneğe uyarak babası Mustafa Kemal'in doğum tarihini evlerinde bulunan Kur'an-ı Kerim'in sayfaları arasına kaydetmiştir (Aydemir, 2021a, s. 25- 31).

Mustafa Kemal Paşa'nın doğup büyüdüğü ev, içindeki o günlere ait eşyalarla birlikte günümüzde müze olarak aslına uygun biçimde korunmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın doğup büyüdüğü evin yatak odasındaki duvarda gümüş kılıftanlı, kırmızı atlardan yüz kesesi içinde bir adet Kur'an-ı Kerim ve Fetih Suresi'nin ilk ayetinin yazılı olduğu bir levha halen asılı durumda muhafaza edilmiştir (Kasapoğlu, 2020, s. 27).

Mustafa Kemal Paşa'nın öğrenim hayatı annesinin ısrarı sonucu dini eğitim veren mahalle mektebinde (Fatma Molla Kadın Okulu) başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa Kur'an ile ilk bu okulda tanışmıştır (Aydemir, 2021a, s. 43-44). Annesinin isteği ile gittiği bu okulda Kur'an Kerim okumayı öğrenmiştir (Turan, 2004, s. 39-40).

Mustafa Kemal Paşa, Hz. Peygamberin Cenab-ı Hak tarafından insanlara dini gerçekleri anlatmak amacıyla görevlendirildiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Efendiler, Allah birdir, büyüktür, Kur'an-ı Kerim bir Kitab-ı Ekmel'dir. Cenab-ı Peygamber Hatemü'l-Enbiya'dır.” (Karal, 1969, s. 65).

Mustafa Kemal Paşa Kur'an-ı Kerim'de mü'minler için bağlayıcı kuralların var olduğunu: “Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri, Cenab-ı Hak tarafından insanlara dini gerçekleri bildirmeye memur ve elçi olmuştur. Ana kanunu hepimizce malumdur ki, şanı büyük olan yüce Kur'an'daki naslardır.” sözleri ile Kur'an da insanlığa bildirilen sözlerin önemini vurgulamıştır (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 98).

1908 yılında Trablusgarp'ta görevde olduğu günlerde II. Abdülhamid'e karşı baş gösteren hürriyet hareketlerine karşı Şeyh Mansur Mustafa Kemal Paşa'nın tutumundan kuşulanmıştır. Şeyh Mansur elinde tutmuş olduğu Kur'an-ı Kerim'i Mustafa Kemal Paşa'ya gösterir vaziyette tutarak, Halife-i Zışan Efendimiz Hazretleri'ne yönelik bir

fenalık yapmayacağına dair, bu kutsal kitap üzerine yemin etmesini istemiştir. Bunun üzerine Şeyh Mansur'un elindeki Kur'an-ı Kerim'i alıp öpen Mustafa Kemal Paşa şu sözleri söylemiştir: “Ben bu kitabı tebci ve takdis ederim. Ve bunun namına, namusum üzerine yemin ederim ki Halife denilen adama bu kitabın haricinde hiçbir fenalık yapmayacağım.” (İnan, 1959, s.71).

Mustafa Kemal Paşa kendisine Kur'an-ı Kerim hediye edildiğinde saygı ve hürmetle kabul etmiş, kutsal atfettiği bu kitaptan saygı ile bahsetmiştir. Kur'an-ı Kerim hediye eden, Buhara Şura Devleti delegelerine teşekkür ettiği konuşmasında Kur'an-ı Kerim'e gösterdiği önemi şu sözleriyle dile getirmiştir. Buhara Halkı'nın Türkiye'de bulunan Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak göndermiş oldukları Kur'an-ı Kerim'in son derece muazzam ve kıymetli bir yadigar olduğunu söylemiş, bu kutsal emaneti teslim alırken kalbinin heyecan ile dolduğunu dile getirerek Kur'an-ı Kerim'e verdiği özeni belirtmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 33-34). 1923 yılında kendisine hediye olarak sunulan Kur'an-ı Kerim-i şu sözlerle kabul etmiştir: “Bence kıymetini taktire imkan olmayan bu hediye en derin ve hürmetkar dini duygularıyla muhafaza edeceğim.” (Sarıkoçuncu, 2009, s. 36).

Mustafa Kemal Paşa'nın Kur'an-ı Kerim okunmasını dinlemeyi sevdiği, bu amaçla Hafız Yaşar'ın Kur'an-ı Kerim tilaveti için çağrılmasını talep ettiği ve Hafız Yaşar'ın okumuş olduğu Kur'an-ı Kerim-i huşu içinde dinlediği görülmüştür (Ulus, 2016, s. 89). Hafızları dinlerken, birçok zaman okunan Kur'an-ı Kerim tilavetiyle gözyaşlarını tutamadığı, derin bir huşu içinde etrafındaki her şeyle ilgisini keserek dinlediği nakledilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın okunan Kur'an-ı Kerim'e saygı ve hürmet gösterdiği ifade edilmiştir (Ulus, 2016, s. 90). Eski Maarif Bakanı Cemal Hüsnü Taray “Mustafa Kemal Paşa'yı Kur'an-ı Kerim okunmasından şaşyolurdu (kendinden geçirdi) diye tarif ederken, Hüsrev Gere de ise: “Atatürk uluhuyiyetin yüksek sözlerini huşu ve ta'zimle, hem de gözyaşları ile dinlerdi.” diye aktarmıştır (Kasapoğlu, 2020, s. 91). Vasfi Rıza Zobu ise Mustafa Kemal Paşa'nın Kur'an-ı Kerim'e çok büyük hürmet beslediğini, kendisinin Hafız Hüseyin, Hafız Yaşar ve Hafız Mehmet'i O'nun yanında tanıdığını ve onların okumuş olduğu Kur'an-ı Kerim'i Mustafa Kemal Paşa'nın saygıyla dinlediğini bizlere aktarmıştır (Kasapoğlu, 2020, s. 92).

Mustafa Kemal Paşa'nın kendi anılarında da Kur'an-ı Kerim okunmasına verdiği önem yer almıştır. 1922 yılına ait not defterinde sıklıkla hafıza Kur'an okuttuğunu ve

hafızın Kur'an okuduğunu not almıştır. Mustafa Kemal'in 19 numaralı not defterinde buna örnek olarak şunlar yazmaktadır:

9 Mart 1922 Perşembe Günü Sivrihisar'da İbrahim Bey'in Evi'nde

-Saat 7'de kalkıp, biraz kitap okuduğu...Aktaş'ta, Birinci Fırka'yı, 5'nci Alay hücum taburunu, bir batarya ve bir süvari bölüğünü teftiş ettiği,

-Saat 8'e doğru İsmet Paşa'nın geldiği, birlikte yemek yendikten sonra 10 Mart için suret-i hareketin kararlaştırıldığı ve daha sonra hafızın Kur'an okuduğu.

10 Mart 1922 Cuma Aziziye'de

Hüsrevpaşa'dan başlayarak ileri karakol mevzilerine sabah saat 9 gibi hareket edildiği...

Saat 5 Aziziye, yorgunluk hissedip, İsmet, Şevki, Yakup ve Selehattin Paşalar'ın gelmesiyle beraber yemek yedikleri... Hafıza Kur'an okuttukları...

17 Mart 1922 Cuma Akşehir

...Karargaha dönülmesiyle, saat 8'e kadar tek başına kaldığı ve daha sonra Mustafa Abdülhak Bey'in gelmesiyle birlikte Hafıza Kur'an okuttukları.

20 Mart 1922 Pazartesi

...İsmet Paşa'ya gittiği, beraber geri geldikleri, Fahrettin Paşa ve Erkan-ı Harbi yemeğe davet ettiği ve Hafıza Kur'an okuttuğu...not edilmiştir (İnan M., 1996, s. 141-150). Mustafa Kemal Paşa'nın almış olduğu notlardan Kur'an okunmasına önem verdiği görülmüştür (Meydan, 2004, s. 190).

Mustafa Kemal Paşa'nın Kur'an-ı Kerim'e verdiği önemi gösteren bir başka anektodta, Ramazan ayı münasabetiyle orduya göndermiş olduğu telgrafında: ".....bu mübarek ayın hürmetine eltafi ilahiyeden vatanımız ve cümlemiz için selamet ve saadetler niyaz ederken davayı mukaddesin aşkı ile Rahmet-i Rahman'a kavuşmuş olan aziz şehitlerimizin ruhlarına Fatiha'lar ihda ediyorum." demiştir. (Öztoprak, 1991, s. 522).

Mustafa Kemal Paşa'nın her Ramazan ayında annesi Zübeyde Hanım ve kız kardeşinin ruhlarına hatim indirilmesini rica ettiği, bunun için de okuyacak hafıza zarf içinde para vermiş olması da onun dini ritüel ve değerlere önem verdiğini göstermiştir (Gürtaş, 1997, s. 159).

Mustafa Kemal Paşa Kur'an dinlemeyi sevdiği kadar kutsal kitabın nasıl okunması gerektiğine de büyük önem vermiştir. Bu duruma en güzel örnek Hafız Yaşar'dan Kur'an-ı Kerim'in makamla okunmasını talep etmesi olmuştur (Okur, 1962). Mustafa Kemal Paşa'nın Kur'an-ı Kerim'de en çok Yasin Suresi'ni okutmuştur (Kasapoğlu, 2020, s.105-112). Mustafa Kemal Paşa'nın Fatiha, İnşirah, Tin, İhlas, Yasin surelerini çok okutarak bu surelerin anlamları üzerine de yanındakiler ile sıklıkla istişarelerde bulunmuştur (Akay, 2005, s. 204). Hafız Yaşar Okur: Mustafa Kemal Paşa'nın bazen Kur'an-ın bir ayetini kendisine okuttuğunu, devamını alt taraftan gösterilen makamdan okunmaya devam etmesini manevi kızı Nebile'ye emrettiğini; bazen de tamamıyla Nebile'nin okuyup, kendisinin doğru okuyup okumadığını takip ettiğini ifade etmiştir (Okur, 1962).

İslam dinine ve dinin doğru kaynaklardan öğrenilmesine büyük önem veren Mustafa Kemal Paşa 1926 yılında Trabzon'da Kavaklı Ortaoku'nda din dersini dinlemek üzere bir sınıfa girmiş ve bir öğrenciden Kur'an-ı Kerim okumasını istemiştir. Öğrenci bir müddet okuduktan sonra okumasını durdurarak:

“-Okuduğun surede “semiun basir” sözü geçti. Bu ifade tecvitle ne olur?

-Öğrenci “iklab olur Paşam” diye cevap verince, Mustafa Kemal Paşa gülümseyerek bu kez de “niçin” diye bir soru yöneltmiştir. Bu soru üzerine

-öğrenci: “Tenvin ‘b’ye uğradığında iklab olur Paşam.” demiştir.

-Atatürk: “Doğru” diyerek başını sallamıştır (Meydan, 2004, s. 444).

Kur'an-ı Kerim'in aslına uygun şekilde okunmasına önem veren Mustafa Kemal Paşa 1926 yılında Trabzon şehrini ziyareti esnasında İnşirah Suresi'ni tecvite uygun biçimde okumuştur (Kasapoğlu, 2020, s. 110-111).

Kur'an'ı Kerim'in Arapça indirilmiş olması anadili Arapça olmayan halkların Kur'an'ı Kerim'i anlamasına ve tam manasıyla idrak etmesine mani olmuştur. Bu durumun toplumda bazı kesimlerce kullanıldığının farkında olan Mustafa Kemal Paşa Kur'an-ı Kerim meali üzerinde hassasiyetle durmuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Kur'an-ı Kerim'in derin anlamının kavranabilmesi için ulusal dile tercümesi zaruri bir hal almıştır. Mustafa Kemal Paşa Türklerin dinlerinin ne olduğunu bilmeleri ve anlayabilmeleri için “Kur'an Türkçe olmalıdır” anlayışını savunmuştur (Sarıkoyuncu, 2009, s. 88). Türk halkının anlamakta zorlandığı Kur'an-ın bazı kesimlerce kullanılarak halka yanlış anlatılan safsatalar ile aksettirildiği çarpık durumun önüne geçilmesinin ne

kadar önemli olduğunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa bu konudaki düşüncelerini: “Türk Kur’an-ın arkasından koşuyor; fakat O’nun ne dediğini anlamıyor, içinde neler var, bilmiyor ve bilmeden tapınıyor.” sözleriyle dile getirmiştir (Ergin, 1977, s. 5).

Mustafa Kemal Paşa’dan önce de Kur’an-ı Kerim tercümesi konusunda birtakım çalışmalar yapılmış fakat bunlar hiçbir zaman halka inememiştir (Kasapoğlu, 2020, s. 122-123). Yüzyıllardır dinine karşı her zaman hassas olan Türk halkının, dinini anlayıp hayatına uyarlaması için elinden geleni yapan Mustafa Kemal Paşa, 1930 yılında Vossische Zeitung muhabirine verdiği demeçte bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: “... sonra Kur’an’ın dilimize çevrilmesini istedim. Bu da ilk defa olarak Türkçe’ye çevriliyor... Halk tekerrür etmekte bulunan bir şeyin mevcut olduğunu ve din ricalinin (önde gelenlerinin) derdinin ancak kendi karınlarını doyurup başka işleri olmadığını bilsin.”(Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 124).

Mustafa Kemal Paşa’nın Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye çevrilip, tefsir edilmesine karşı gösterdiği önemi ve yaptırdığı çalışmaları namazda dahi Kur’an’ı Kerim’i Türkçe olarak okutmak istediği şeklinde yorumlayanların iddiaları zandan öteye geçmemiştir (Erdoğan, 2021, s. 1410-1414). Bu konuda Mustafa Kemal Paşa’nın namazda Kur’an-ı Kerim’in Türkçesini okutmak istediğine ya da herhangi bir yerde okuttuğunu kanıtlayan bir uygulama ya da direktifine dair bir belge ortaya konmamıştır (Yakıt, 1999, s. 36).

Mustafa Kemal Paşa’nın Kur’an-ı Kerim’i tercüme ettirmek istemesine karşı Kazım Karabekir de endişe duymuştur. Kur’an-ı Kerim’in İslam aleyhtarı kimselere çevirtirileceğini düşünen Kazım Karabekir, bu kimselerin işi alaya alarak; Mustafa Kemal’i tehlikeli sulara sürüklediğine inanmıştır (Karabekir, 1988, s. 158). Bunun yanı sıra Kazım Karabekir Mustafa Kemal Paşa’nın tercüme ile Kur’an-ı Kerim’in namazda dahi Arapça okunmasını men etmek istediği iddiasında bulunmuştur (Mumcu, 1991, s. 85). Bütün bu spekülatif yorumlar hat safhaya ulaşmış ve iki yakın silah arkadaşı olan Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal bu konuda karşı karşıya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu konunun gündeme gelip tartışıldığı bir toplantıda Kazım Karabekir’e: “Evet, Karabekir, Arapoğlu’nun yavelerini Türkoğullarına öğretmek için Kur’an’ı Türkçeye tercüme ettireceğim ve böyle de okutturacağım. Ta ki budalalık edip aldanmakta devam etmesinler.” diyerek tepki göstermiştir (Karabekir, 2019, s. 159). Mustafa Kemal Paşa’nın bu sert yorumuna karşı Kazım Karabekir yakın zamana kadar her yerde İslam dinini, Kur’an’ı Kerim’i, hilafeti övüp yücelttiğini hatta Balıkesir’de verdiği hutbede de bu düşüncelerini vurguladığını fakat heyet-i ilmiye karşısında Peygamberimiz ve

Kur'an'ımız hakkında hatır hayale gelmeyecek şekilde konuştuğunu ifade etmiştir (Karabekir, 2019, s. 162). Karabekir'in sözlerinden de anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri ve tavrı Karabekir'de hayal kırıklığı yaratmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın aslında en çok istediği şeyin Dinin doğru anlaşılması olduğu sözlerinden anlaşılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın ibadet dilinin anlaşılır olması konusunda neden bu kadar ısrar ettiğinin en güzel örneği şu anekdotla anlam bulmuştur. Konya'da, Hacı Hüseyin Ağa isimli dindar bir kimseyle konuşmasında Mustafa Kemal Paşa hutbeden ne anlam çıkardığını doğrudan kendisine söylemesini istemiştir. Hüseyin Ağa ise cevap olarak "Ne bileyim okuyorlar, biz de dinliyoruz. Bizler cahil insanlarız, ancak sizin gibi cahil olmayanlar anlar" diye cevap vermesi üzerine; Mustafa Kemal Paşa'da cevap olarak: "Merak etme. Ben de anlamıyorum!" demiştir (Ulus, 2016, s. 92). Mustafa Kemal Paşa'nın buradaki diyalogundan da anlaşıldığı üzere halkın da, ülkenin idari kadrosunun da Arapça olan hutbeleri anlayamadığı anlaşılmıştır. Bu durumun değişmesi gerektiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa bu konuda çalışmalar başlatmıştır (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 246-247).

Mustafa Kemal Paşa çıkmış olduğu yurt gezilerinde gittiği bölgelerdeki hocalarla Kur'an-ı Kerim üzerine sohbet etmiştir. 1924 yılında yolu Samsun'a düştüğünde, İstiklal Ticaret Okulu'nda Mustafa Behçet Efendi bir toplantıda Tin Suresini tefsir etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın birçok yerde yapılan tefsirlere yönelik yorumu şöyle olmuştur. Hoca Efendi'nin fikrini açıklamak için "Vettini vezzeytuni..." ayetini kendilerince yorumladığını ve yoruma istinaden incir ve zeytin çekirdeğinden ilke çıkardığını; incirdeki çokluğa, zeytindeki birliğe işaret ettiğini ve Ayetin anlamı bu mudur, değil midir konusunda bir yorum yapamayacağını dile getirmiştir (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 206-207). Mustafa Kemal Paşa Samsun seyahati esnasında, bu ayetin anlamını diğer bir hoca efendiden sormuş ve cevap olarak da bunun için yarım saat kadar irdelemeye ihtiyacı olduğu cevabıyla karşılaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre hayatını medresede din öğrenimi ve öğretimi ile geçiren bir kişinin dahi bir satırı Türkçe ifade edebilmek için böyle bir zamana ihtiyaç duyuyorsa, bu millet ve milletin bireylerinin anlaması nasıl beklenebilirdi? Bu düşünceden hareketle Mustafa Kemal Paşa genç kuşağı zorlamadan, beynini yormadan, gençlerin yetenekli zekaları hakikat izleriyle süslenmeli anlayışıyla hareket edilmesinin doğru olacağını ifade etmiştir (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 207).

1926 yılında Trabzon’da gerçekleştirmiş olduğu Kavaklı Meydanı Ortaokulu ziyaretinde Vasıf Hoca’dan İnşirah Suresini tefsir etmesini istemiştir. Vasıf Hoca’nın cevaben yanında tefsir kitabı bulunmadığı için Gazi’yi memnun edecek bir yorum yapamayacağını söylemesi üzerine tepki göstermiştir. Birkaç satırlık kısa bir sureyi yorumlamak için yorum kitabına gerek olmadığını ifade ettiği sözlerinden sonra, kendisi bu sureyi tecvit kurallarına göre okuyarak, yorumlamıştır. Yorumunda hata yapıp yapmadığını da yanında bulunan Tefvik Hoca’ya teyit ettirmiştir (Kasapoğlu, 2020, s. 159). Kur’an ve ayetlerinin açıklanması gerektiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa bunu gerçekleştirilirken de geçmişten kalma tekdüze ve ezberci bir anlayış yerine; çağdaş anlamını her asırda koruyan ayetlerin kolaylıkla anlatılmasını istemiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 207).

Mustafa Kemal Paşa Kur’an-ı Kerim’in Arapça olarak okunması nedeniyle Türk halkının yüzyıllardır bu kutsal kitabı anlamadığını ve ezbere bir ibadet sürdürdüğünü düşünmüştür. O güne kadar yazılan tefsir kaynaklarını inceleyen Mustafa Kemal Paşa bu konuda eksiklik olduğu kanaatine varmıştır. Halkın okuduğu Kur’an’ı anlaması için TBMM tarafından bu alanda yetkin Elmalılı Hamdi Yazır’ın ayrıntılı bir tefsir hazırlaması istenmiştir (Sarıkoyuncu, 2009, s. 100). Hazırlanan tefsirin Hanefi mezhebine uygun ve Ehl-i Sünnet ilkelerine uygun şekilde oluşturulması istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa Kur’an-da yer alan ibret ve öğüt içeren ayetlerin ayrıntılı bir biçimde yorumlanmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa Kur’an-ı Kerim’in Arap coğrafyasına indirilmiş olsa da her devre hitap eden kutsal bir metin olduğunu, halkın Kur’an-ı Kerim’i kaynağından okuyup anlayabilmesi için tefsirinin yapılmasını gerekli görüp, Kur’an-ı Kerim’in halk tarafından anlaşılabilmesi için işin ehli, donanımlı kimseler tarafından tercümesine önem vermiştir (Kasapoğlu, 2020, s. 156-162).

Ulus 2016’nın aktardığına göre Mustafa Kemal Paşa Kur’an-ı Kerim tefsirinin oluşturulması safhasında bizzat kendisi de alakadar olarak, yapılan çalışmaları okuduğu ve tefsirlerin tesirinde kalıp “Hey büyük Allah’ım ...Kur’an’a inanmayan kafirdir, bize nasıl yol gösteriyor? Bunları tüm dünyaya okutmalıyız.”. Ulus 2016’ya göre, Mustafa Kemal Paşa’nın yanında bulunanlara; Kur’an okurken ruhunun coştüğünü ifade edip, size de oluyor mu? diye sorarak, o dakikalarda duygusal yoğunluk yaşamıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın emri ile camilerde namazların öncesinde veya sonrasında vaaz veya Kur’an-ı Kerim’in Türkçe meali nasihat mahiyetinde okunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, camilerde Kur’an-ı Kerim okuyan hafızlara bazı tavsiyelerde

bulunarak, mübarek Ramazan Ayı vesilesi ile camilerde yapmış oldukları mukabelelerin son sayfelerini Türkçe olarak cemaate izah etmelerini istemiştir. Halkın dinlediği mukabelenin manasını anlayabilmesinde büyük fayda olduğunu ifade ederek okunan mukabelenin manasını anlayan halkın dinine daha çok bağlanacağını söylemiştir (Sarıkoyuncu, 2009, s. 101-109).

Hafız Yaşar Okur hatıralarında, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden Yerebatan Camii'sinde Yasin-i Şerif'in tercümesini okumasını talep ettiğini ve bu konuda da basına haber verilmesini istediğini belirtmiştir. Fakat olay basında: "Türkçe Kur'an-ı Kerim okunacak" şeklinde verilmesi sonucunda halktan Kur'an-ı Kerim'in Arapça nazil olduğu ve tek bir kelimesine bile dokunulamayacağı gibi söylemler yayılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in okunacağı Cuma günü geldiğinde ise camide Arapça olarak okunan Yasin suresinin ardından, Kur'an-ı Kerim'in tercümesi okunmuştur (Okur, 1962, s. 14-17).

Kur'an-ın halka okunmasına yönelik bir başka örnekte 3 Şubat 1932 tarihinde gerçekleşmiştir. Ramazan ayının Kadir Gecesi'nde, Ayasofya Camii'nde teravih namazı sonrası yapılan dini merasim tüm yurda ve dünyaya yayınlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu ulvi ve ilahi nağmeleri radyodan takip etmiştir. Ertesi akşam Mustafa Kemal Paşa programı gerçekleştiren hafızlarla iftar yemeğinde bir araya gelerek takdirlerini iletmiş ve o gece de hafızlara Kur'an-ı Kerim okutmuş ve okunmakta olan Kur'an-ı Kerim'i büyük bir dikkat ve ilgi ile dinlemiştir (Yakıt, 1999, s. 36-37).

Mustafa Kemal Paşa'nın Ramazan aylarında Kur'an Kerim'den sureler okutup dinlediği ve Ramazan boyunca Hacı Bayram Veli Camii ve Zincirlikuyu Camisinde ebediyete göç eden şehitlerin ruhuna hatmi şerifler okunmasını emretmiştir (Yakıt, 1999, s. 36-37).

Yüce bir amaçla insanlığı aydınlatmak için indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim'e hürmet gösterdiği gözlenen Mustafa Kemal Paşa'nın Kur'an-ı Kerim'i gerçek manasıyla idrak edebilen bir toplum hedeflediği görülmüştür. Halkının kutsalları arasında yer alan Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasını sağlamak maksadıyla titizlikle çalışmalar yürütmüş ve bu çalışmaları yakından takip etmiştir.

1.5. MUSTAFA KEMAL'İN İSLAM PEYGAMBERİ'NE BAKIŞ AÇISI

Mustafa Kemal Paşa'nın tarihte önemli başarılar elde edip toplumlarına örnek olmuş isimleri araştırıp incelemeye önem göstermiştir (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 130-131). Özellikle Hz. Muhammed (S.A.V)'in yaşamını araştırıp, O'nun Allah

tarafından gönderilen son Peygamber olarak görevlendirilerek “Hatemülenbiya” olduğunu ve kitabının ise “kitab-ı ekmel” olduğunu ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 288).

Mustafa Kemal Paşa İslam Peygamberi’nden bahsederken “Peygamber Efendimiz”, “Cenab-ı Peygamber”, ”Fahr-i Kainat Efendimiz” diye hitap ettiği ve Peygamberimizin yaşadığı zamanı ifade ederken de “Peygamberimiz Zaman-ı Saadetlerinde” diye ifade etmiştir (Yakıt, 1999, s. 20-21).

Kur’an-ı Kerim’de Peygamberlik vazifesi, 16. Sure 35. Ayette “Peygamberin apaçık tebliğden başka bir vazifesi var mı?” ifadeleriyle anlatılmıştır. İslam Peygamberi’nin dini tebliğ etmekle görevlendirildiğini ve Kur’an-ı Kerim’de kendisine taç ve saltanat verilmediği ifade edilmiştir (Arı, 1982, s. 102). Mustafa Kemal Paşa, İslam Peygamberi’nin icraatlerinde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olarak değerlendirildiğini, İslam Peygamberi’nin önceliğinin de en başta İslamiyet’i anlatmak olduğu net bir şekilde ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Hz. Muhammed S.A.V.’in Müslümanlık ve insanlık adına vermiş olduğu mücadeleyi taktir etmiş, onun son dinin temsilcisi olduğunu ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 288-295).

İslam Peygamber’i din konusunda insanları zorlamadan Allah’ın emir ve yasaklarını tebliğ çalışmıştır. Hz. Muhammed (SAV.): “Ben de ancak bir insanım. Size dininizle ilgili bir şey emredersem onu alıp yapınız. Kendi görüşümle bir şey söylersem ben de bir insanım (yanılabilirim). Siz dünyalık işlerinizi benden daha iyi bilirsiniz.” (Müslim, 1956, 139-141). İslam Peygamber’i bu konuşması ile halktan dine ilişkin emrettiği şeylere uyulmasını istemiş, Dünya’ya ait olan işlerde bildikleri şekilde hareket etmeye devam etmelerini söylemiştir. Bütün bu ayet ve uygulamalarda da apaçık görüldüğü gibi din konusunda kişiler hür bırakılmıştır.

Ulus 2016’ya göre Mustafa Kemal Paşa’nın Yavuz Sultan Selim ve Timurlenk’e hayran olduğu fakat bunlardan da çok taktir ettiği kişi Hz. Muhammed S.A.V. olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’ya göre Hz. Muhammed S.A.V. yoklukta ve mahrumiyette ve o günkü cehalette dahi yoktan var ederek bir devlet kurmanın kolay bir iş olmadığını fakat Hz. Muhammed (S.A.V.) o zoru başarmış olduğunu belirtmiştir (Ulus, 2016, s. 90). Fahrettin Altay, Mustafa Kemal Paşa’ya Hz. Muhammet (S.A.V.) ile ilgili fikrini sorduğunda İslam Peygamberi’ni “Samimidir.” diyerek ifade etmiştir. İslam Peygamberi’nin içinde yaşadığı topluma ve günümüze yaşantısı ve davranışları ve

inanç konusuyla örnek teşkil ettiğinin bilincinde olarak bu konudaki düşüncelerini şu sözleriyle ifade etmiştir:

Hız. Muhammed (S.A.V.) çocukluk ve gençlik günlerini geçirdi, fakat henüz peygamber olmadı. Yüzü nurani, sözü nurani, görünen olgunlukta dosdoğru, sözünde sadık, hilmi mürüvvetçe başkalarına üstün olan Muhammed Mustafa (S.A.V.), evvela bu hususive mümtaz vasıflarıyla kabilesi içinde ‘Muhammedü’l-Emin oldu. Ondan sonra kırk yaşında nübüvvetve kırküş yaşında risalet geldi. Fahri alem Efendimiz namütenahi tehlikeler içinde, sonsuz nimetler karşısında yirmi sene çalıştı ve İslam dinini kurmaya ait peygamberlik vazifesini ifaya muvaffak olduktan sonra vefat etti (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 289; Kasapoğlu, 2020, s. 261; Banoğlu, 1963, s. 172).

Mustafa Kemal Paşa tarihi okumanın yol gösterici olduğunu, tarihteki yaşananlardan yararlanmak gerektiğinin önemini sık sık vurgulamıştır (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 131). Uluşu’ya göre, Mustafa Kemal Paşa dini tarihimizi ve Peygamberimizin savaşlarını çokça okuduğunu, özellikle Bedir Savaşı ile ilgili: “En büyük bir zaferdir” dediğini aktarmıştır (Uluşu, 2016, s. 90).

Mustafa Kemal Paşa Bedir Savaşı’nın İslam Tarihi içerisindeki yerine ve ehemmiyetine önem vermiştir. Orta Zamanlar II ders kitabında, bu savaş şöyle anlatılmıştır: “O günün zorlu şartlarında, karşısındaki müşrik ordusuna karşı Hız. Peygamberin ve Müslümanların zaferini anlamak isteyenlerin Bedir Savaşı’nı okumalarının yol gösterici olacağını vurgulamıştır. Hız. Muhammed (S.A.V.)’in bir avuç imanlı Müslümanlar mahşer gibi kalabalık ve alabildiğine zengin Kureyş Ordusu’na karşı Bedir meydan muharebesinde kazandığı zafer, fani insanların karı değildir. O’nun peygamberliğinin en kuvvetli delili işte bu savaştır.” (TTTC, 1931, s. 21). Hız. Peygamber’e Allah’ın yardım ettiği ve kendisinden kat ve kat fazla düşmana karşı İslam Ordusuna zafer bahşettiğini ve son dinin günümüze kadar gelmesinin önündeki engelin ortadan kalktığını bizlere belirtmiştir. Gerçekten inananlar için, bu zaferin çok anlamlı olduğunu ifade etmiştir (Kasapoğlu, 2020, s. 265).

Mustafa Kemal Paşa Hız. Muhammed’in Uhud Savaşı’nda verdiği kararları, askeri bilgi ve tecrübesinden geçirerek uygulanan kararların gayet isabetli ve doğru kararlar olduğunu ifade etmiştir. Bu sözleri sarf ederken yakınında bulunan İsmet İnönü’ye: “O zaman orada siz komutan olsaydınız, bundan başka mı hareket ederdiniz?”

diyerek onun da uygulanan tedbirler ve verilen kararlarda onayını almıştır. Mustafa Kemal Paşa odada bulunan Şemsettin Günaltay'a bakarak:

Tarih hakikatleri tahrif eden bir sanat değil, belirten bir ilim olmalıdır. Bu küçük harpte bile askeri dehası kadar siyasi görüşleriyle de yükselen bir insanı, cezveli bir derviş gibi tasvire yeltenen cahil serseriler bizim tarih mesaimize katılamazlar. Muhammed bu harp sonunda çevresindekilerin direnmelerini yenerek ve kendisinin yaralı olmasına bakmayarak, galip düşmanı takibe kalkışmamış olsaydı, bugün yeryüzünde Müslümanlık diye bir varlık görülemezdi. (Günaltay, 1945, s. 3)

Mustafa Kemal Paşa'nın Hz. Muhammed'e karşı hürmet ve saygı beslediği görülmüştür. Bozkurt 2011'e göre Mustafa Kemal Paşa'nın yemek davetinde bir gece, sofrada Hz. Peygamberi küçültür şekilde konuşmalar yapılmaya başlanınca eliyle masaya vurarak: "Bu bahsi kapatın ...Peygamberleri küçültmek isterseniz kendiniz küçülürsünüz." diyerek tepki göstermiştir (Bozkurt, 2011, s. 190).

Mustafa Kemal Paşa, Kur'an-ı Kerim'i ve dinin emirlerinin en örnek uygulayıcısı olan İslam Peygamber'i Hz. Muhammed (S.A.V.)'i rehber edinerek uygulamalarında dinin emirlerine paralel hareket ettiği görülmüştür. İslam dininde zorlama yoktur. Kur'an da Gaşiye Suresi 21. Ayet ile bu durum şöyle ifade edilmiştir: "Sen ancak hatırlatıcısın, zorla hakim olucu değilsin." Kur'an-ı Kerim'de Maide suresi 99.'cu Ayet: "Peygamber'e düşen, sadece apaçık bir tebliğdir." Hz. Peygamberin görev ve misyonunun sınırları belirlenmiştir. Türkiye Cumhuriyet'inde de herkesin inandığı dine göre ibadet etmesini isteyen Mustafa Kemal Paşa'nın din konusunda toplumda safsatalardan uzak gerçek dinin anlaşılmasını sağlamak istemiştir. Devlet yönetiminde laik bir düzen oluşturularak da din ve devlet işlerinin ayrı yürütülmesi amaçlanmıştır.

1.6. MUSTAFA KEMAL VE BALIKESİR HUTBESİ

Mustafa Kemal Paşa Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkumandan olarak 14 Ocak 1923'te Batı Anadolu gezisini başlattığı uzun yolculuğunda Balıkesir halkını da ziyaret etmiştir (Arslan, 2019, s. 12-82).

Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Batı Anadolu ziyaretlerini gerçekleştirmek istemesinde, saltanatın kaldırılmasından sonra halifelik makamının yetkisiz kalması üzerine, halk ile yakından temasa geçmek istediğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa halkın nasıl bir psikolojide bulunduğunu, düşünce ve eğilimlerini yakından incelemenin ne kadar önemli bulunduğunu da vurgulamıştır. Meclisin son yılına girmiş bulunması

nedeniyle mecliste bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni yeni seçim dönemine kadar siyasi bir partiye dönüştürmek istemesinin de bu yolculuğa çıkmasında etken olmuş olduğunu ifade etmiştir (Atatürk, 1996b, s. 703-705). Bu konuda halkın fikir ve görüşlerini almayı faydalı gören Mustafa Kemal Paşa hem bunu gerçekleştirmek hem de kazandığı zafer sonrası eğitim ile meşgul olan orduyu yakından görmek istediğini belirtmiştir. Bu amaçları gerçekleştirmek için, 14 Aralık 1923'te; Ankara'dan yola çıkarak Batı Anadolu gezisini başlatmıştır (Sarıkoyuncu, 2018, s. 45-75).

Balıkesir Zağnos Paşa Camisi'nde 7 Şubat 1923 Çarşamba günü öğle namazı sonrasında şehitlerin ruhları için mevlüt okunmuş ve mevlütten sonra Mustafa Kemal Paşa minbere çıkarak Balıkesir halkına hutbe ile seslenmiştir. Mustafa Kemal Paşa dinin gerçekliklerine yönelik düşüncelerini, halkın bu konuyu nasıl değerlendirmeleri gerektiğini; Balıkesir'de verdiği bu hutbe ile halka izah etmiştir. Bugün Balıkesir Zağnos Paşa Camii'nin dış kısmındaki duvarda asılı durmakta olan Balıkesir Hutbe'sinde halka şunları söylemiştir:

Ey millet! Allah birdir, şanı büyüktür. Allah'ın selameti, sevgi ve iyiliği üzerinize olsun. Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri, Cenab-ı Hak tarafından insanlara dini hakikatleri tebliğe memur edilmiş ve resul olmuştur. Temel nizamı, hepimizin bildiği Kur'an-ı Azimüşşan'daki açık ve kesin hükümlerdir. İnsanlara manevi mutluluk vermiş olan dinimiz, son dindir, mükemmel dindir. Çünkü dinimiz; akla, mantığa ve gerçeklere tamamen uymakta ve uygun gelmektedir. Eğer akla, mantığa ve gerçeklere uymamış olsa idi bununla diğer ilahi tabiat kanunları arasında birbirine zıtlık olması gerekirdi. Çünkü bütün tabiat kanunlarını yapan Cenab-ı Hak'tır.

Mustafa Kemal Paşa Balıkesir Hutbesi'ndeki konuşmasına Hz. Peygamberin yaptığı çalışmalarda iki eve sahip olduğunu bunlardan birinin kendi evi, diğerininse Allah'ın evi olduğunu ve millete ait işlerini Allah'ın evinde yapmış olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal hutbede kendisinin de Hazret-i Peygamber'in yolunu takip ederek milletin şimdi ve geleceğe ait meselelerini konuşmak üzere böylesi kutsal mekanda, Allah'ın huzurunda toplanıldığını söylemiştir. Kendisine bu fırsatı veren Balıkesir'in kahraman halkına memnuniyet ve şükranla teşekkür ederken, büyük bir sevaba nail olmayı niyaz ettiğini ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 98).

Balıkesir Hutbe'sinin devamında Mustafa Kemal Paşa camilerin toplumun bilinçlenmesindeki rolünü şu sözlerle ifade etmiştir:

Efendiler! Camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler, söylenenleri dinleme ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapılması lazım geldiğini düşünmek, yani birbirimizin görüş ve düşüncelerini almak için yapılmıştır. Millet işlerinde her ferdin zihninin başlı başına faaliyette bulunması lazımdır. İşte biz de burada din ve dünya için, geleceğimiz için her şeyden önce hâkimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım.

Mustafa Kemal Paşa, sadece kendi düşüncesini ifade etmek değil orada bulunan herkesin düşüncesini anlamak istediğini belirterek milli emellerin halkın tamamının arzu ve emellerinin birleşmesinden meydana geleceğini söylemiştir. Oradakilerin kendisinden öğrenmek istedikleri her şeyi çekinmeden sormalarını talep ederek halkının fikir ve isteklerini ifade etmesini istemiştir (Aydemir, 2021c, s.78).

Mustafa Kemal Paşa yukarıdaki sözlerinin sonrasında minberden inerek ve kendisine yöneltilen soruları yanıtlamıştır. Kendisine sorulan bir soruya cevaben camilerde verilmekte olan hutbelerin şeklinin kültür, dil ve medeni ihtiyaçlara uygun olmadığını belirtmiştir. Hutbenin anlamının insanlara etkili söz söyleme, hitap etme olduğunu, bundan başka anlam çıkarılmaması gerektiğini söylemiştir. Asr-ı Saadette Hz. Peygamber'in hutbeyi bizzat kendisinin söylediğini ifade ederek, hem İslam Peygamberi'nin, hem de sonrasında yönetime geçen dört halifenin hutbelerinin konusunu o günkü askerî, idarî, malî, siyasî ve sosyal meseleleri olarak belirlediklerini vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa, İslam memleketlerinin sınırları genişleyince yöneticilerin hutbeleri her yerde kendilerinin ifade etmeleri mümkün olmadığından, halka söylemek istedikleri şeyleri ulaştırmaya bazı kimseleri görevlendirdiklerini belirtmiştir. Konuşmasında milletin yöneticisi olan kişinin halka doğruları ifade etmesinin, halkı dinlemesinin ve halkı aldatmamasının çok önem arz ettiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa her şey açık ifade edildiğinde halkın olaylar üzerine düşüneceğini ve kendisinin zararına olan şeyleri reddedeceğini belirtmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 99).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre halkın gelişmelerden haberdar olmasını engellemek amacıyla Osmanlı'nın hutbelerin halkın anlamayacağı bir dille yayınlattığına dikkat çekmiştir. Bundaki asıl amacın halkın yöneticileri sorgulamadan

kabul etmesinin olduğunu belirtir. Hutbedeki asıl amacın halkın bilinçlendirilmesi ve aydınlatılması olduğunu söylemiştir. Halkın anladığı dilde ifade edilen hutbelerin önemine şu sözlerle vurgu yapmıştır: (Arslan, 2019, s. 1285).

Minberler halkın beyinleri, vicdanları için bir aydınlık kaynağı, bir ı ışık kaynağı olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden yansıyacak sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve fen ve ilmin gerçeklerine uygun olması gerekir. Değerli hatiplerin siyasi durumları, sosyal ve medeni gelişmeleri her gün izlemeleri mecburidir. Bunlar bilinmediğinde halk yanlış yönlendirilmiş olur. Bundan dolayı hutbeler tamamen Türkçe ve zamanın gereklerine uygun olmalıdır ve olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa'ya hilâfet hakkında yöneltilen bir suale yönelik Türkiye değil, bütün İslam âlemine ait olan bu hilafet makamına görev ve yetki vermek, Türkiye Devleti'nin yetkisinin çok üstünde bir durum olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözleri halifelige bakış açısını da ortaya koymuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya halk ile halifelik kurumu hakkındaki düşüncelerini samimiyetle paylaşmaktan çekinmemiştir (Arslan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 100).

Lozan Konferansı ile ilgili yöneltilen kapitülasyonlar konusunda batılı devletlerin eski anlayışlarını ve bakış açılarını değiştirmediklerini, bu konularda İtalya ve Fransa'nın sorun çıkarttıklarını söylemiştir. Kapitülasyonlar konusunda uzlaşma sağlanamadığından Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığını ifade etmiştir. Osmanlı Devletinin kötüye gidişinde ve sona ermesinde kapitülasyonların etkisini halka hatırlatırken, kanuni yaşama haklarımızı medeni dünyada kabul ettirip onaylatmak için gerekli olan her türlü önlemleri alacaklarını ifade etmiştir (Arslan, 2019, s. 1286).

Mustafa Kemal Paşa konuşmasında ayrıca ticarete, ziraata ve sanayiye önem verilmesi gerektiğinin vurgularken kadınlara sosyal hayatta hak sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir. Halk Fırkası hakkında yöneltilen soruya vermiş olduğu cevapta Mustafa Kemal Paşa, milletin siyasi partilerden çok fazla canının yanmış olduğunu söylemiştir. Farklı ülkelerde siyasi partilerin ekonomik hedefler doğrultusunda oluşturulduğunu ve o ülkelerde çeşitli sınıfların bu amaçlar doğrultusunda bir araya geldiğini söylemiştir. Bizim ülkemizde ayrı ayrı sınıflar tarafından oluşturulmuş gibi gösterilen siyasi partiler yüzünden yaşanılanlara atıf yaparak Halk Fırkası'nın bütün milletin dahil olduğu bir parti olacağını söyleyerek

partinin tüm halkı kucaklayacağını ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 101-102).

Mustafa Kemal Paşa ülkemizde sınıf esasına dayalı bir yapının bulunmadığını belirterek memleketimizde büyük sermaye sahibi kimselerin olmadığını ifade etmiştir. Sözlerine ülkede milyonerimiz bulunmadığını bu sebeple biraz parası olanlara da düşmanlık güdülmeyeceğini aksine ülkede milyonerlerin hatta milyarderlerin artmasına çalışılacağını söyleyerek, ülkenin ekonomik açıdan kalkınıp zenginleşmesini hedeflediğini halka ifade etmiştir (A.g.e.).

Mustafa Kemal Paşa Türkiye'deki sosyal yapılanmanın sınıf esasına göre değil, çalışma esasına dayalı olduğunu ifade ederek, Halk Fırkası'nın Türk halkına siyasi terbiye kazandırmak için bir mektep niteliğinde olacağını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa Balıkesir Halkı ile iletişimde, halkın ve ordunun sapaşğlam ayakta ve güçlü olduğunu vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa Balıkesir'e gelinceye kadar yapmış olduğu inceleme ve teftişleri sonucunda milletimizin ve ordumuzun gurur duyulacak vaziyette olduğunu bu güç, kabiliyet, azim ve kahramanlığın hakkımızı elde etmeye kâfi ve kefil olduğunu belirtmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 102-103).

Mustafa Kemal Paşa'nın Balıkesir Hutbesi sonrası Kazım Karabekir ile olan konuşmasında Kazım Karabekir kendisine dünya işlerini camilere sokmanın acısını yeterince yaşadığımızı ifade etmiştir. Kazım Karabekir Mustafa Kemal Paşa'yı dinle, hilafetle bir din adamı gibi meşgul olmasını eleştirmiştir (Mumcu, 1991, s. 67).

Mustafa Kemal Paşa'nın Balıkesir'deki konuşması ve ifadeleri, Lozan Barış Konferansı görüşmelerinin kesildiği o günlerde; dünyaya verilmek istenen mesaj olarak da anlam taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Balıkesir'deki konuşması ile ileride ülke için yapmak istediklerini halkla istişare şeklinde ifade ederek, halkın nabzını da tutmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ ATATÜRK VE DİN ADAMLARI

2.1. MİLLİ MÜCADELE'DE MUSTAFA KEMAL VE FETVALAR

19.yy.'ın sonlarından itibaren Avrupalı Devletler Osmanlı Devleti'ni bölerek kendi aralarında paylaşmak için faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu yüzyılda oluşan ittifakların şekillenmesinde Osmanlı topraklarının paylaşımı ve hangi devletlerin nereleri alacağı gizli antlaşmalarla belirlenmiştir (Uçarol, 1995, s. 400-450).

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtaya uzanan geniş ve verimli topraklara sahip olması, dünyanın önemli ticaret yolları üzerindeki konumu, petrol ve yer altı zenginlikleri gibi etkenler emperyalist güçlerin hain planları ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu paylaşımı gerçekleştirmek amacıyla 1911'de Trablusgarp İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. Daha sonra Rodos ve 12 Ada İtalyanlar tarafından işgal edilirken, Cezayir 1830'da Fransız işgaline uğramıştır. 1830'da Yunanistan bağımsız olurken, 1878'de Bulgaristan'a özerklik verilmiş ve Osmanlıdan kopuş süreci hızlanmıştır (Akşin, 2001). 1878 yılında Kıbrıs da İngiliz himayesine bırakılmış ve Osmanlı'nın denizlerdeki hakimiyeti daha da zayıflamıştır. Romanya, Arnavutluk ve Bulgaristan'ın Osmanlı'dan koparak bağımsız devlet statüsü kazanmaları Batının uzun yıllar hasta adam olarak adlandırdığı Osmanlı Devleti'nin zayıflığını daha da gün yüzüne çıkarmıştır (Sarıkoyuncu, 2023, s. 35).

Emperyalist güçlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları I. Dünya Savaşı'nın temel sebebini oluştururken devletler kendi aralarında İtilaf ve İttifak olmak üzere iki bloğa ayrılmıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya kendi aralarında anlaşarak üçlü itilaf grubunu oluştururken Almanya, Avusturya, İtalya ise karşıt cephe olan üçlü ittifak grubunu oluşturmuştur (Sarıkoyuncu, 2019, s. 39). Bu gruplaşma ve çıkar çatışmaları sonucu 1914-1918 yılları I. Dünya Savaşı'nın yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. İttihat ve Terakki yöneticileri Osmanlı Devleti'nin savaşta tarafsız kalsa dahi Avrupalı Devletler tarafından kendi aralarında paylaşılacağını düşünmüşlerdir (Akşin, 2001, s. 54). Toprak bütünlüğünü korumak isteyen Osmanlı Devleti başta İtilaf Devletleri ile anlaşmak istese de anlaşma sağlanamamış ve Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak gerçekleştirilerek savaşa dahil olmuştur. Almanya ile savaşa girmesi Osmanlı Devleti'ne Deyun-u Umumiye baskısından, Kapitülasyonlardan ve Rusların artan işgallerinden kurtulma umudu olarak da görülmüştür (Aybars, 2000, s. 47). Almanya Osmanlı Devleti'nin kendi safında savaşa katılması ile halifenin Müslümanlar üzerindeki etkisinden yararlanmayı planlamıştır. Nitekim Halife 14 Kasım 1914'de İtilaf Devletleri'nin

egemenliği altındaki Müslümanları ayaklandırmak amacıyla Cihad-ı Mukaddes ilan etmiştir (Uçarol, 1995, s. 467-468).

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu birçok cephede savaşmak durumunda kalmış, Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu İttifak Devletleri savaştan yenik ayrılmıştır. Bu sonuç emperyalist devletlere bekledikleri fırsatı vermiştir. İtilaf Devletleri savaş devam ettiği günlerde Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında paylaşmak için gizli antlaşmalar yapmışlar, savaş sonrasında da bu gizli antlaşmaları uygulamaya koyma fırsatı elde etmişlerdir (Tolon, 2006, s. 37).

I. Dünya Savaşı devam ettiği süreçte İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik paylaşım tasarıları ortaya çıkmıştır. 1917 yılında Rusya'da yaşanan siyasi devrim savaşın gidişatını derinden etkilemiştir. Dünya siyasi tarihine Ekim Devrimi olarak geçen bu olayla Rusya savaştan çekildiği gibi iktidara gelen Bolşevikler, Çarlık Rusya'sının imzalamış olduğu gizli antlaşmaları uluslararası kamuoyuna açıklamakla kalmamış, sömürgeci olarak nitelendirdikleri bu gizli antlaşmalardan çekilme kararı almışlardır. Bu çekilme ile birlikte gizli paylaşım planlarını da dünya kamuoyu ile paylaşmışlardır. İtilaf Devletleri ise Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya yönelik stratejilerinde hiçbir değişiklik yapmamışlar, planlarını hayata geçirmek için her türlü fırsatı değerlendirmişlerdir (Zürcher, 2009, s. 219).

I. Dünya Savaşı sonrasında yenilen Osmanlı Devleti topraklarının büyük kısmını kaybetmiştir. Savaş sonrası çok ciddi ekonomik ve askeri darbe alan Osmanlı Devleti güç kaybetmiş, Anadolu halkı daha da fakirleşmiştir (Duman, 2005, s.70-75). Savaştan sonra ülkeyi hezimete uğratan İttihat ve Terakki yönetimden çekilmiş, yönetici kadroları ülkeyi terk etmiştir. İttihat ve Terakki'nin son sadrazamı olan Talat Paşa'nın istifa etmesiyle onun yerine Mareşal Ahmet İzzet Paşa göreve getirilmiştir (Sarıkoyuncu, 2023, s. 35).

İtilaf Devletleri paylaşım planlarını devreye sokabilmek adına, Osmanlı Devleti ile içerisinde son derece ağır hükümler barındıran Mondros Ateşkes Antlaşması'nı 30 Ekim 1918'de imzalamışlardır. Mondros Ateşkes Antlaşması padişahın ve hükümetin siyasi otoritesini güçsüzleştirdiği gibi Anadolu'da otorite boşluğu yaşanmasına da neden olmuştur (Duman, 2005, s. 75-90). Şartları son derece ağır olan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, devlet nihayete ermiştir. Osmanlı toprakları bu antlaşma ile parçalanmış, elde ise Türklerin çoğunlukta yaşadığı Anadolu

toprakları kalmıştır. Emperyalist devletlerin bundan sonraki emelleri Anadolu topraklarının taksimini kendi aralarında gerçekleştirmek olmuştur (Karal, 1969, s. 19).

Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerine göre Osmanlı ordusu her yandan zedelenmiş, ordusu terhis edilerek silahlarına el konulmuştur. İtilaf Devletlerinin Mondros'un 7. ve 24. maddesini bahane ederek başlattıkları işgaller Anadolu'da kaos ve kargaşanın yaşanmasına neden olmuştur. İtilaf Devletleri İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nı kontrol altına alırken, toplamda 55 parça gemiden oluşan İtilaf Devletlerine ait donanma Dolmabahçe Sarayı'nın karşısına demirlemiştir (Aydemir, 2021a, s.188-189).

İtilaf Devletleri Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti oluşturmak, Karadeniz Bölgesinde de Pontus Rum Devleti kurdurmak amacıyla bölgede işbirliği içinde oldukları azınlıklarla faaliyete geçmişlerdir. Bu bölgelerdeki azınlıklara silah ve cephane yardımıyla bulunarak bölgede karışıklıkların çıkmasına neden olmuşlardır. Bu amaçla Rumlar Mavri Mira Cemiyet'i ile Pontus Rum Cemiyet'ini oluşturarak, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakını sağlamayı ve Karadeniz'de Pontus Rum Devlet'i oluşturmayı planlarken; Taşnak, Hınçak ve Sütyun Cemiyet'i ile de Doğu Anadolu'da Büyük Ermenistan'ı kurmak için faaliyet yürütmüşlerdir (Sarıkoyuncu, 2023, s. 36-81).

Mustafa Kemal Paşa Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesini şu sözlerle anlatmıştır:

Efendiler Mondros Mütarekesi'nin akdinden ilk Milli Meclisimizin açılışına kadar geçen devir, bir milletin şeref ve haysiyetine vuku bulmuş en ağır tecavüzlerin feci manalarıyla doludur. Malum olduğu üzere Osmanlı Hükümeti'yle müttefikler arasında akdedilmiş olan bu mütareke, imzalanışının hemen ardından itibaren galip devletler tarafından fiilen ve hükmen parçalandı. İngiliz, Fransız, İtalyan istila orduları vatanımızın aziz parçalarına çöktüler, İstanbul ve Boğazlar, düşman kara ve bahriyesine cevelan sahası oldu. Yunan orduları, İzmir Rıhtımını kana boyadı... En güzel mamurelerimizi tahribe başladı. Kadın ve çocuklarımız, namus ve iffetimiz ve pek çok mabet, tarihi eser ve abidelerimiz dahil olduğu halde Türk namı altındaki her şeye tecavüz edildi. Her gün Ayasofya'ya haç asmak tehdidiyle en ince hislerimiz rencide edildi.

Mustafa Kemal Paşa işgal günlerinin ağır ve ızdırap dolu anılarını şu sözleriyle anlatmaya devam etmiştir:

Esirler hakkında bile reva görülmeyen cebir ile asırların şeref hamulesini omuzlarında taşıyan subaylarımız, düşman subaylarına saygı merasimi ifasına mecbur tutuldu. Namus timsalimiz olan sancağımız hakaret gördü.... Tarihin ve ananelerin sevgiyle vatanın yiğitlik tahtında oturan Osmanlı Padişahı, Halife ve onun hükümeti ise yalnız şahsını ve hasis menfaatlerini temin için tamamıyla düşmanlara kendini teslim eylemişti. Vatana ihanet hususunda onlara tabi olmuştu. (TBMM Zabıt Ceridesi, 1339, s.7,8).

İşgal edilen bölgelerde mahalli ölçekli başlayan direniş ve örgütlenme hızla Anadolu’da yayılmıştır. İşgaller karşısında sessiz kalan İstanbul Hükümeti’nin oluşturduğu otorite boşluğunu gidermek için halk kendiliğinden örgütlenmek zaruretinde kalmıştır (Günaydın, 2021, s. 143-144).

Anadolu Halkı işgaller karşısında milis güçler etrafında örgütlenmiştir. İşgallere karşı alınacak tedbirler için Anadolu’nun birçok şehrinde kongreler toplanmaya başlanmıştır (Duman, 2005, 197-224). Toplanan kongrelerde en önemli amaç toplanılan bölgenin işgalden kurtarılmasını sağlamak olmuştur. Anadolu’daki kongrelerde bu amaca ulaşmak için silahlı örgütlenmeye gidilmiş, bölgelerindeki işgal güçlerine karşı kendi bölgelerini savunma ve vur-kaç hareketlerini yürütmüşlerdir. 1918-1920 döneminde yapılan kongreler milli mücadelenin hazırlık safhasını oluşturmuştur. Kongrelerin büyük çoğunluğunda ortak karar olarak saltanatın ve hilafetin kurtarılmasının amaçlandığı görülmüştür (Uçarol, 2015, s. 408-423).

Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’a çıkmak istemesinde Anadolu’da bölgesel olarak yürütülen faaliyetlerde yer almayı istemesi ve bu faaliyetleri birleştirmeyi hedeflemesi önemli bir etken olmuştur (Kınross, 1994, s. 210-240) Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıktığında İzmir’in İşgali ile ilgili sadaret makamını uyarmıştır. İzmir’in işgali üzerine Sadarete çektiği telgrafında Mustafa Kemal Paşa; ne milletin ne de ordunun mevcudiyete karşı yapılan bu haksız tecavüzü kabul etmeyeceğini fakat hükümetçe haklarının korunacağını kabul ettikleri için ordunun da halkın da sükunetini muhafaza ettiklerini iletmıştır (Duman, 2005, 160-161). Samsun’da yaptığı incelemeler sonucunda Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin anlaşma şartlarına aykırı olarak bölgeye asker çıkardıklarını, bu durumun bölgedeki Pontusçu Rumların asayışı bozan taşkınlıklarının artmasına neden olduğunu İstanbul’a bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa Anadolu’da güvendiği silah arkadaşları ile de irtibatını sürdürmüş, 21 Mayıs 1919’da Kazım Karabekir’e çektiği telgrafla ülkenin ahvali karşısında

üzüntüsünü paylaşmış, Erzurum'a gelmek istediğini iletmiştir (Karabekir, 1988, s. 69-70). Samsun'dan daha güvenli bulduğu Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa bütün vali, kumandan ve mutasarrıfların sadarete ve yabancı devlet temsilciliklerine işgalleri kınayan telgraflar çekmelerini istemiştir. Havza'da İngilizlerin baskısı ile İstanbul'a dönmesi istenince daha güvenli gördüğü Amasya'ya geçmeye karar vermiştir (Duman, 2005, s. 174-196).

Mustafa Kemal Paşa Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Bey ile irtibata geçerek daha güvenli bulduğu Amasya'ya hareket etmiştir (Sarıkoyuncu, I, 2020, s. 182-183). Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve Mustafa Kemal Paşa memleketin içine düştüğü hali ve çıkış yollarını Amasya'da bir araya gelerek görüşmüşlerdir. Alınan kararlar 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e ve 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'ya telgrafla bildirilerek onayları alınmıştır (Kınross, 1994, s.210-211).

Mustafa Kemal Paşa önce Havza'da, daha sonra Amasya'da yayınladığı genelgeler ile vatanın bölünmez bütünlüğünü gerçekleştirmek adına hızla faaliyetlerini yürütmüştür. Amasya Tamimi ile Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu ifade edilmiş, İstanbul Hükümeti'nin üzerine aldığı sorumluluğu yerine getiremediği dile getirilmiştir. Milletin kendi bağımsızlığını kendi azim ve kararının kurtarabileceği bunu gerçekleştirmek amacıyla Sivas'ta ulusal nitelikte bir kongrenin toplanması kararı alınmıştır (Atatürk, 1996a, s. 23-36). Anadolu'nun farklı yerlerindeki milis güçlerin bir araya getirilerek tek bir merkezden idare edilmeleri gerektiği belirtilmiştir (Eroğlu, 1990, s. 116-125).

Mustafa Kemal Paşa Padişahın ve İstanbul Hükümeti'nin boyun eğdiği işgal güçlerine karşı Amasya Tamimi ile mücadelesini başlatmıştır (Cebesoy, 1953, s. 76). Amasya Tamimi sonrası Mustafa Kemal Paşa müfettişlik görevinden alınmış ve İstanbul'a geri çağırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Kazım Karabekir aracılığı ile 7/8 Temmuz 1919'da tüm il ve ilçelere bir genelge göndermiştir. Bu genelge ile Mustafa Kemal Paşa, kutsal vatanı ve milleti parçalanma tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan milli savaş uğrunda; milletle birlikte serbest çalışmaya askeri kimliğinin engel olmaya başladığını belirtmiştir. Bu kutsal amaç uğruna çok sevdiği askerlik mesleğinden istifa ederek sine-i millette bir ferd-i mücahid olarak mücadelesine devam edeceğini bildirmiştir (Duman, 2005, s. 201).

Mustafa Kemal Paşa 8-9 Temmuz 1919'da askerlik görevinden şartlar gereği istifa ederek mücadelesine sivil olarak devam etmesine rağmen Kazım Karabekir ve birçok silah arkadaşı kendisini desteklemeye devam etmiştir (Turan, 1991, s. 171-187). Bu gelişmelerin yaşandığı günlerde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Doğu Anadolu Bölgesi'nde işgallere karşı toplanan Erzurum Kongresi'ne katılmıştır. 54 delegenin katılımı ile gerçekleştirilen Erzurum Kongresi'nde bir Temsil Heyeti oluşturulmuş ve Mustafa Kemal Paşa Başkan seçilmiştir (Duman, 2005, s. 205).

Toplanış amacı olarak Trabzon ve Erzurum havalisindeki halkın siyasi ve sosyal gereksinmelerinin karşılanması olan bu kongre ile milli mücadele ilgili önemli kararlar alınmıştır. Erzurum Kongresi ile Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası başlayan işgallerinin haksız olduğu, manda ve himayenin kabul edilemeyeceği gibi ulusal kararlara imza atılmıştır (Uçarol, 2015, s. 408-423). Erzurum Kongresi'nde oluşturulmuş olan Temsil Heyeti hükümet gibi hareket etme kararı almış ve Sivas Kongresi'nin düzenlenmesini tertip etmiştir (Duman, 2005, s. 210-214).

4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi İstanbul Hükümeti'nin baskı ve engellemelerine rağmen ülkenin dört tarafından gelebilen 36 delege ile toplanmıştır. Sivas Kongresi, Milli Mücadele döneminde ulusal nitelikte toplanan ilk ve tek kongre olmuştur. Damat Ferit Paşa Hükümeti Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara göndermiş olduğu telgraflarla, Sivas Kongresi'ni engellemeye çalışmıştır (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 32). Bu amaçla Ali Galip'i Harput Valiliği'ne tayin ederek Sivas'ta toplanacak olan kongreyi engellemek ve kongre üyelerini tutuklamak üzere görevlendirmiştir (Sarıkoyuncu, 2020a, s. 25). Sivas Kongresi tüm engellemelere rağmen toplanmış ve kongrede ulusal kurtuluşun yol haritası belirlenmiştir (Duman, 2005, s. 230-233). Sivas Kongresi'nde manda ve himaye konusu üzerinde uzun tartışmalar yaşanmış fakat ulusal kurtuluşa aykırı olduğu için reddedilmiştir (Atatürk, 1996a, s. 104-108).

Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin 4 Eylül 1919 tarihli Sivas şehrinde toplanan genel kongresi tarafından kutsal amacı izlemek ve genel kuruluşları idare etmek için bir temsil heyeti seçilmiş ve köylerden il merkezlerine kadar bütün milli kuruluşlar güçlendirilmiş ve birleştirilmiştir. Sivas Kongresi'nde Meclis-i Mebusan'ın açılması için bir an önce seçimlerin yapılması kararı alınmıştır. 20-22 Ekim 1919 tarihindeki Amasya Görüşmeleri'nde İstanbul Hükümet'i adına görevlendirilen Salih Paşa ile Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile bir araya gelmesi ile

İstanbul Hükümeti resmen Temsil Heyeti'nin varlığını kabul etmiştir (Atatürk, 1996a, s. 239-243). Salih Paşa bu görüşmede Sivas Kongresi'nde alınmış olan ulusal nitelikteki kararları kabul ederek aynen uygulanacağını taahhüt etmiştir. İstanbul Hükümet'i, Temsil Heyeti'nin seçim kararını onaylamış ve yapılan seçimlerde Mustafa Kemal Paşa Erzurum Milletvekili seçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa seçimler sonrası oluşturulan Meclisin Anadolu'da toplanmasını uygun görmüş fakat Vahdettin'in meclisin İstanbul'da toplanması yönünde ısrar etmesi sonucu 12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan İstanbul'da toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa Mebusan Meclisi'ne Erzurum Milletvekili seçilmiş olmasına ve Meclis Başkanlığına seçileceğine dair garantiler verilmesine rağmen, İstanbul'a gitmemiştir. İstanbul'un güvenli olmadığına farkında olan Mustafa Kemal Paşa milletvekillerini de İtilaf Devletleri konusunda uyararak, gerektiğinde Anadolu'ya geçebilmeleri adına tertibat almalarını istemiştir (Özkaya, 1988, s. 129).

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a giden milletvekillerinden kendisini meclis başkanı seçmelerini, Meclis-i Mebusan'da "Müdafaa-ı Hukuk" grubu oluşturmalarını talep etmiş fakat vekiller bu isteklerini yerine getiremedikleri gibi padişaha ve işgal kuvvetlerine Anadolu'nun etkisinde olmadıklarını göstermek amacıyla "Felah-ı Vatan" gurubunu kurmuşlardır. Mustafa Kemal'in İstanbul'a giden milletvekillerinden isteği olan Misak-ı Milli (Milli Ant), mecliste gerçekleştirilen gizli bir oturumda 28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilmiştir (Akşin, 2001, s.165-166).

Misak-ı Milli kararları, Mebusan Meclis'inin 28 Ocak 1920 tarihindeki oturumunda, Edirne Vekili Şeref Bey'in önerisiyle meclise sunulmuştur. Şeref Bey'in mecliste Misaki Milliyi okuyarak yaptığı konuşmada: "Türk Milleti ya bu Ant'ın şartlarını yerine getirecek ya da bu yolda şerefle silinip gidecek fakat esir olmayacaktır." sözleri büyük alkış alarak Misak-ı Milli Kararları Mecliste oy birliği ile kabul edilmiştir. Misak-ı Milli Kararlarına göre Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihteki işgal edilmemiş milli sınırlarımız vatan sınırı olarak kabul edilmiş ve antlaşma sonrası gerçekleştirilen işgaller red edilmiştir. Kabul edilen bu Milli Ant Meclis onayı sonrası basın ile paylaşılmıştır. Misak-ı Milli, vatanın kurtuluşu uğruna işgal edilmiş vatan toprağında milletvekillerinin ölümü göze alarak aldıkları cesur bir karar olmuştur (Kalelioğlu, 2017, s. 30).

Misak-ı Milli Kararlarının ilan edilmesi en başta İngilizleri, işgal kuvvetlerini ve Padişahı huzursuz etmiştir. Misak-ı Millinin mecliste onaylanmasını hazmedemeyen

işgal güçleri Osmanlı Mebusan Meclisi'ni basarak milletvekillerini tutuklamışlardır. Mustafa Kemal'in tüm uyarılarına rağmen milletvekilleri İtilaf Devletleri'ne gafil avlanmışlardır. İstanbul'un resmen işgal edilmesi üzerine Anadolu ve Rumeli'deki komutanlar teşkilatlanmaya başlamışlar ve işgale karşı milli hareketin Heyeti Temsiliye etrafında birleşmesi kararını almışlardır. Mustafa Kemal Paşa işgaller karşısında Temsil Heyeti Başkanı olarak Ankara'da bir meclis ve hükümet kurulması çalışmalarını başlatmıştır (Özkaya, 1988, s. 129-130).

Mustafa Kemal Paşa tüm komutanlıklara çektiği telgrafla işgalin protesto telgraflarıyla kınanmasını ve her tarafta mitingler yapılmasını talep ederek işgale tepki gösterilmesini istemiştir. Bu emir ile milli mücadelenin liderliğine de soyunan Mustafa Kemal Paşa dağıtılmış olan ulusal gücü yeniden birleştirme çabasına girişmiştir. İstanbul'dan kaçabilen milletvekilleri Ankara'ya gelerek ulusal kurtuluş mücadelesine dahil olmuşlardır. Artık İstanbul aydınları da, halk da kurtuluşun Ankara'dan gerçekleşeceğine ikna olmuştur. Bunu gerçekleştirmek amacıyla Anadolu'da yeniden seçilen vekiller ve İstanbul'dan kaçabilen vekillerle birlikte 23 Nisan 1920 tarihinde yapılan hazırlıklar sonrasında Ankara'da TBMM'si açılmıştır (Özkaya, 1988, s. 143).

İstanbul'un işgali esnasında yaşananlara sessiz kalan padişah ve çevresi Anadolu halkını temsilden tamamen uzaklaşmıştır (Aydemir, 2021b, s. 238- 240). Fevzi Paşa İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya geçişinde TBMM'de yapmış olduğu konuşmasında, 16 Martta İstanbul'un işgalini ve yaşananları vekillere tüm gerçekliği ile anlatmıştır. Harbiye nezaretinin kendisine ait Nazırlık odasına kadar işgal edildiğini, İngiliz askerlerinin göğsüne silah dayayarak işgali acımasızca gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Osmanlı'nın işgali yaşayan bir Harbiye Nazırı olarak, İstanbul'un hilafet ve yönetim merkezi olma özelliğini tamamıyla yitirdiğini; ifade etmiştir. İngiliz askerlerinin gölgesinde Harbiye Nezaretinden çıkarılırken saf tutmuş hazırda bekleyen 400 İngiliz Askerinin arasından geçirilerek Babıali'ye götürülüşünün hazin öyküsünü anlatmıştır. İngilizlerin baskısına rağmen güç bela yapılan selamlık resminde, Padişahın kendisine ithafen; vaziyet ve ahvalın çok vahim olduğunu, Anadolu ile bağlılığı temin ve muhafaza etmelerini talep ettiğini, meclis kürsüsünden aktarmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336, s. 96-97).

Fevzi Paşa İstanbul'un işgalinden sonra işgal güçlerinin İstanbul Hükümeti'ne Anadolu'da ki harekata karşı baskılarını şu sözlerle ifade etmiştir:

İngilizlerin isteği Kuva-yı Milliye'nin ret ve takbihiydi. Biz de Kuva-yı Milliye'nin haksız işgallerden ve Yunanlıların İzmir ve Aydın mezaliminden meydana geldiğini ve haklı müdafaa'yı reddetmek milletimize karşı bir hıyanet teşkil edeceğini, bunu yapamayacağımızı söylüyorduk.

Fevzi Paşa İngilizlerin kendilerine ait tek bir askerin dahi zarar görmediğini, bir metotla bizi bize kırdırmak amacı güttüklerini ifade etmiştir. Fevzi Paşa'ya göre: "Malumunuz olan hatt-ı hümayunlar, fetvalar, İslam'ı birbirine düşürmek için misli görülmemiş bir İngiliz fitnesi, acı birer vesikadır..." derken Cenab-ı Hak'tan Çanakkale Savaşı'nda aldandıkları gibi bu mücadelede de başarısız olmalarını niyaz ettiğini ifade etmiştir. Mecliste Fevzi Paşa'nın beyanları çok büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu beyanlar Mustafa Kemal'den gelen teklifle basılarak Anadolu'ya ve ordu birliklerine dağıtılmasını istemiştir. Memleketin içine düştüğü acı tablo, Fevzi Paşa'nın ifadeleriyle basılıp Anadolu halkını durumdan haberdar etmek amacıyla dağıtılmıştır (Aydemir, 2021b, s. 241).

İşgal günlerinin en karanlık ve zorlu günlerinde Damat Ferit Paşa Hükümeti Anadolu'daki milli direnişi sekteye uğratmak amacıyla düşman birlikleri ile işbirliği yapmaktan geri durmamıştır. Anadolu'da Mustafa Kemal öncülüğünde gelişen milli hareketi engelleyemeyen İstanbul Hükümeti "Heyet-i Nasihalar" oluşturarak başkanlıklarına bazı şehzadeleri görevlendirmek suretiyle taşraya göndermiştir. Gönderilen bu nasihat heyetleri Anadolu Halkı'na padişahın selamını iletmek suretiyle, padişahın halkını düşündüğü mesajını ileterek; İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'da ki gücünü ve etkisini arttırmayı hedeflemiştir. Şehzade Cemalettin Efendi ile birlikte hareket eden heyet Trakya'yı, Abdurrahim Efendi ve heyeti ise Bursa'dan başlamak suretiyle Konya ve Kilikya Bölgesi'ni dolaşmayı planlamışlardır (Sarıkoyuncu, 2019, s. 57).

Heyeti Nasihalardan umduğunu bulamayan Damat Ferit Paşa ülke genelinde etkisini artırmak amacıyla daha sert tedbirlere yönelmiştir. Haziran 1919'da Vali ve mutasarrıflara göndermiş olduğu talimatla; milli ordu teşkilinin yasaklandığını bildirerek, bu emre uymayanlara pek insafsız davranılmasını, gerekirse İstanbul Divan-ı Örfi'ye gönderilmesini emretmiştir. Anadolu halkının milli mücadeleye destek olması ile Damat Ferit Paşa bu talimat ile de beklediği sonucu alamamıştır (Sarıkoyuncu, 2020, s. 115).

İngilizlerin Anadolu’da Türklerin çoğunlukta oldukları yerleri Türklere bırakacaklarını düşünen Damat Ferit, İngilizlere karşı harekatta bulunulmasını istemediği için Kuvay-ı Milliye cephe almıştır (Çelik, 2007, s. 570-580). 8 Nisan 1920’de İstanbul’daki İngiliz Yüksek komiserliğini ziyaret ederek Anadolu’ya karşı padişahın nüfuzunun dışında Bolu, İzmit, Trabzon, Kayseri ve Harput bölgelerinde ayaklanmalar oluşturabileceğini dile getirmiştir. Bandırma ve çevresinde Kuva-yı Milliye karşı mücadele eden Ahmet Anzavur’un adamlarının İngilizlerce silahlandırılmasını talep etmiştir. Tutuklanmasını isteği kimselerin isimlerini İngilizler’e vererek o kişilerin tutuklanmasını talep etmiştir (Sarıkoyuncu, 2020, s. 27). İstanbul’dan Malta’ya sürgüne gönderilmemiş mebusların dışında birçok asker ve bürokrat o günlerde Ankara’ya kaçmaya devam etmiş ve Ankara’daki milli hareket gün geçtikçe daha da güçlenmiştir (Aydemir, 2021b, s. 245).

Milli Mücadele’nin her geçen gün daha da güç kazanması işgal kuvvetleri yetkililerini rahatsız etmiştir. İngilizler bu durum karşısında Padişaha ve İstanbul Hükümeti’ne karşı baskılarını arttırmışlardır. Bu süreçte Damat Ferit Paşa 2000 kişilik bir birlikle Kuva-yı Milliye saldırıda bulunmak istese de İngilizler, Türk askerleri Kuva-yı Milliye dahil olur endişesi ile buna izin vermemişlerdir. İngilizler, hükümete ve şeyhülislama baskı yaparak Anadolu’daki direnişe karşı fetva yayınlama planı yapmışlardır. Böylelikle halkı birbirine düşürerek emellerine daha hızlı kavuşacaklarını düşünmüşlerdir (Sarıkoyuncu, 2020, s. 32).

Anadolu Halkı’nı işgallere karşı direniş konusunda kandırmak isteyen işgal güçlerine göre dini akideleri kullanmanın çok daha etkili olacağı düşüncesi ile bir fetva hazırlanmasına karar verilmiştir. Kuva-yı Milliye’yi destekleyenlerin Padişaha ve devlete karşı asi olduğuna yönelik Şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi’ye bir fetva hazırlatılmıştır (Aydemir, 2021b, s. 287). 11 Nisan 1920 tarihinde “Fetva-yı Şerife” adıyla Devlet’in resmi yayın organı olan Takvim-i Vekayi Gazetesi ile İstanbul’da çıkmakta olan Peyam-ı Sabah gazetelerinde yayınlanmıştır (Sarıkoyuncu, 2020, s. 28).

İstanbul Hükümet’inin yayınlattığı fetva ile Milli Mücadeleyi başlatanların ve yönetenlerin hain, cani, bağı ve eşkıya oldukları Hilafet ve Saltanatı yıkma amacı güttükleri ifade edilmiştir (Sarıkoyuncu, 2020, s. 29-30). Kişisel çıkarları uğruna halktan zorla vergi alıp asker toplamaya kalkıştıkları, Padişahın görevlendirdiği memurları görevden alarak yerlerine kendi adamlarını göreve getirdikleri, İstanbul ile

her türlü bağlantıyı keserek ülkede huzuru bozmak için yalan haberler yaptıkları ifade edilmiştir (Sarıkoyuncu, 2020, s. 30).

İstanbul'dan gönderilen fetva ile Anadolu Hareketi'nin padişaha karşı ayaklanma sayılacağı ifade edilmiş, Kuvay-ı Milliye kötülenmiş, padişahın sadık tebaasına zulmedenlerin katledilmeleri gerektiği halka bildirilerek Anadolu Halkı'nın kafası karıştırılmıştır (Sarıkoyuncu, 2019, s. 77). Anadolu'daki ulusal direnişe karşı yayınlanan bu fetvada Kuvay-ı Milliye'ye karşı savaşırken ölenlerin şehit olacakları özellikle vurgulanmış ve bu yönüyle de halkın dini duyguları istismar edilmiştir. Milli mücadelenin aleyhinde olan bu fetva Anadolu'nun her tarafına dağıtılmış, ülkede en ücra noktalara dahi ulaştırmak amacıyla Yunanlılara ve İtilaf Devletlerine ait uçaklar kullanılmıştır (Aydemir, 2021b, s. 287).

İngilizlerin Damat Ferit Hükümetine baskı ile yayınlattıkları fetva Anadolu'da kafaları karıştırmış, birçok noktada isyan ve tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. Fetvanın Anadolu'da yayılmasını önlemek amacıyla sıkı önlemler alınmaya çalışılsa da başarılı olunamamış ve Anadolu'nun birçok noktasında ayaklanmalar baş göstermiş, bu isyan hareketleri Ankara'ya kadar yaklaşmıştır.

Mustafa Kemal o zorlu günleri şöyle ifade etmiştir:

Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmasti, Karacabey, Biga dolaylarında, İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı dolaylarında, Bozkırda, Konya, Ilgın, Kadınhanı, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar dolaylarında, Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum dolaylarında, İmranlı, Refahiye, Zara, Hafik, Viranşehir dolaylarında alevlenen karışıklık ateşleri, bütün memleketi yakıyor, hainlik, cehalet, kin ve bağınazlık dumanları bütün vatan göklerini yoğun karanlık içinde bırakıyordu. İsyan dalgaları, Ankara'da karargahımızın duvarlarına kadar çarptı. Karargahımızla şehir arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeye kadar varan kudurmuşcasına kasıtlar karşısında kaldık. Batı Anadolumuzun İzmir'den sonra, yeniden önemli bölgeleri de, Yunan ordusunun taarruzlarıyla çiğnenmeye başlandı (Atatürk, 1996b, s. 303).

İstanbul Hükümetinin yayınlamış olduğu fetvada padişahın da imzasının bulunması Milli Mücadeledeki askeri birliklerde firarların yaşanmasına neden olmuştur. İstanbul Fetvasının oluşturduğu kargaşayı sonlandırabilmenin en etkili yolunun karşıt fetva yayınlanması olduğu kararlaştırılmıştır. Mustafa Kemal ve milli hareketin ileri

gelenleri düşman elinde esaret altında bulunan halifeye baskı ile böyle bir fetvanın yayınlattırıldığını, bu sebeple fetvanın hükümlerinin geçersiz sayılacağını fikrinden hareketle Ankara’da çalışmalar başlatmışlardır. Ankara Müftüsü ve Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olan Mehmet Rıfat Efendi Başkanlığı’nda yirmi kişilik bir heyet tarafından İstanbul Fetvası’na karşıt bir fetva hazırlanmıştır. 14 Nisan 1920 tarihinde hazırlanan bu fetvada Anadoludaki milli hareketin meşru olduğu, Padişah ve Halife’nin esaret altında olduğu, İstanbul Hükümeti’nce yayınlanan fetvanın Halife’ye zor ve baskı sonucunda yayınlattırıldığı, bu sebeple bu fetvadaki hükümlerin kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336, s. 136).

Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi imzasıyla yayınlanan Ankara Fetvası 16 Nisan 1920’de Temsil Heyeti Başkanlığı’nca Anadolu’ya gönderilmiş ve tüm müftülüklerce onanması talep edilmiştir. 19 Nisan, 22 Nisan, 25 Nisan tarihlerinde Ankara Fetvası, Öğüt, İrade-i Milliye, Açıksöz gibi milli mücadelede destekleyen gazetelerde de yayınlanarak Anadolu halkı bilinçlendirilmeye çalışılmıştır (Sarıkoyuncu, 2020b, s. 37-38).

Anadolu halkının Padişaha olan itimadının kullanılarak içte ve dışta ihanet eden grupların birleşerek çıkarmak istedikleri kargaşanın önüne geçebilmek maksadıyla 25 Nisan 1920’de TBMM’de irşad (aydınlatma, uyarma) heyeti oluşturma konusu konuşulmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336, s. 46-52).

Anadolu’nun birçok bölgesindeki vilayet ve kaza müftüleri ile din alimlerinden 152’den fazla kişi tarafından, ‘Bervech-i bala feteve-yı şerife, Şer’i Şerife uygundur.’ ifadeleriyle Ankara Fetvasını tasvip ve tasdik ettikleri; 5 Mayıs 1920 tarihli Hakimiyet-i Milliye Gazetesi ile bütün yurda duyurulmuştur (Sarıkoyuncu, 2020, s. 39).

Milli mücadele de en önemli dönemeçlerden olan fetvalar savaşı olarak da niteleyebileceğimiz bu dönemde ülkenin selamete kavuşmasından yana olan pek çok vatansever din adamının da desteğiyle iç isyanların artarak devam etmesinin önüne geçilmiş, milli mücadele hezimete uğramaktan kurtarılmıştır. İstanbul Fetvasının etkisiyle Anadolu’nun birçok noktasında patlak veren isyanlar bastırılmıştır. Ankara Fetvasının ikna eden delillere dayandırılması, ilmi donanımı ve dini alandaki bilgilerinden şüphe edilmeyecek kimseler tarafından hazırlanması, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından yerinde, zamanında kararlar alınıp bu fetvanın gerekli noktalara ulaştırılması Şeyhülislamın fetvasının hükümsüz kılınmasını sağlamıştır. Milli

mücadelenin zorlu günlerinde Anadolu’da birlik ve beraberlik bu sayede tesis edilmeye çalışılmıştır (Sarıkoyuncu, 2019, s. 47-80).

Ankara Fetvasının Türk milleti üzerinde etkili olması ve Anadolu’nun çeşitli yerlerindeki 155’in üzerinde ulema tarafından onaylanıp kabul görmesi üzerine işgal kuvvetleri ve İstanbul Hükümet’i Anadoludaki direnişin ayaklanmalar yoluyla yok edilemeyeceğini anlamışlardır. 18 Nisan 1920’de İstanbul Hükümeti’nce “Kuva-yı İnzibatiye” (Hilafet Ordusu) adında düzenli askeri birlikler oluşturulmuştur. İngilizler’de denetimleri altında bulunan Türk silah depolarından Kuvay-ı İnzibatiye’ye silah dağıtımına izin vermek suretiyle bu orduyu desteklemişlerdir. Kuvay-ı İnzibatiye’ye verilen görev Geyve Boğazı’nı Kuva-yı Milliye’den kurtarmak ve Eskişehir yolunu ele geçirmek olmuştur. Kuvay-ı Milliye ile Kuva-yı İnzibatiye arasında 15 Mayıs - 14 Haziran tarihleri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Ali Fuat Paşa komutasındaki Kuvay-ı Milliye birlikleri sonunda mücadeleyi kazanmıştır ve Kuva-yı İnzibatiye etkisiz hale getirilmiştir (Sarıkoyuncu, 2019, s. 80-81).

Milli Mücadele’nin zorlu günlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’da Müdafa-i Hukuk’a ve Kuva-yı Milliye’ye düşmanca hareket etmiş, İngilizlerle birlikte hareket ederek, Müdafa-i Hukuk aleyhinde propagandalar yapmaktan geri durmamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Milli mücadeleye karşı duruşunu basın yayın yoluyla da sürdürerek Mesuliyet, Peyam-ı Sabah, Alemdar gibi gazetelerde propaganda yaparak halkın kafasını karıştırmaktan geri durmamışlardır. İngiliz manda ve himayesini tek kurtuluş yolu olarak gören Hürriyet ve İtilaf Partisi Kuva-yı Milliye oluşumunu engellemek için var gücüyle mücadele etmiş ve İngiliz Muhipleri Cemiyet’i ile işbirliği yapmaktan da çekinmemiştir (Sarıkoyuncu, 2023, s. 92-93).

2.2. MİLLİ MÜCADELE’DE MUSTAFA KEMAL VE DİN ADAMLARI

Milli Mücadele’nin zorlu günlerinde din adamlarının toplum üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Toplumda kanaat önderi olarak kabul gören birçok din adamı ve toplumun önde gelenleri Kuva-yı Milliye’yi desteklerken, bir kısmı da İstanbul Hükümet’i tarafında yer almış, Halife’nin sözünden dışarı çıkamamış, işgal gerçeğini görmezden gelmeyi tercih etmiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 121). İşgal günlerinde halkın ve din adamlarının büyük bir kesimi vatanını savunmak amacıyla düşmanla karşı karşıya gelirken; bir kesimde işgallerin yarattığı korku ve panik ile, malını mülkünü

muhafaza edebilmek amacıyla; düşmanla iyi geçinme yolunu tutmuşlardır (Selek, 1976, s. 69-70).

Mustafa Kemal Paşa din adamlarının halk üzerinde hatırı sayılır bir önem arz ettiklerinin farkında olmuş ve din adamları için: “Hakikati halka izah ettiler... Doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı.” sözleri ile halkın örgütlenmesindeki katkılarını dile getirmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 208). Vatanın işgalden kurtarılması, milletin hürriyetine kavuşabilmesi için pek çok din adamı gerek camilerde, gerek kurdukları cemiyetlerde, gerek istiklal amaçlı düzenlenen mitinglerde ve yeri geldiğinde de cephelerde yer almaktan çekinmeyerek kahramanca vatanın selameti için halka rehberlik etmişlerdir.

19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'da ilk karşılayanlar din adamları olmuştur. 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geçtiğinde, ulemadan Hacı Mustafa Efendi'nin de içlerinde olduğu bir heyet Mustafa Kemal'i ziyaret ederek; Müdafa-i Hukuk Heyetini oluşturmuştur. Bu sayede ulusal mücadele için Havza'da çok önemli bir adım atılmıştır (Sarıkoyuncu, 2023, s. 119).

Mustafa Kemal Paşa Havza'dan sonra Osmanlı Devleti tarihinde şehzadelerin yetiştirdiği önemli şehirlerden biri olarak da bilinen Amasya'ya gitmek istemiştir. Anadolu'nun işgale uğradığı günlerde, 9 Mart 1919'da Samsun'u işgal eden İngilizler, Merzifon'u da ele geçirerek Amasya'ya kadar yaklaşmışlardır. Mustafa Kemal Havza'dan tüm yurttaki kumandanlara, vali ve mutasarrıflara işgallere karşı miting yapmaları ve ulusal örgüt kurmalarını istediği telgrafını, Amasya'da Müftü Hacı Tevfik Efendi'ye göndermiştir. Müftü Hacı Tevfik Efendi Mustafa Kemal'in telgrafına verdiği cevapta: Amasya Halkı'nın vatanı savunmayı, dini muhafaza etmeyi amaç edinen ve devlet yolunda mücadele eden kahraman insanları bağrına basmakla gurur duyacağını ifade etmiş, milli mücadeleye destek olan bir duruş sergilemekten çekinmemiştir. 12 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Amasya'ya geldiğinde kendisini karşılayan heyetin başında Müftü Hacı Tevfik Efendi, Vaiz Abdurrahman Kamil Efendiler, Belediye Başkanı Mustafa Bey, Hoca Muhittin Efendi, Şeyh Cemalettin Efendi ve şehrin ileri gelenleri bulunmuştur. Müftü Efendi Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yüksek sesle şunları söylemiştir: “...Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir. Gazanız mübarek olsun...” Müftü Efendi Amasya milli hareketinin önderi olmuş ve İngiliz askerlerinin Amasya Halkı'nın silahlandırılıp, direnmesinden çekinmelerini sağlayarak, şehrini

birlik ve beraberlikle örgütleyerek işgalden korumayı başarmıştır (Sarıkoyuncu, 2020a, s. 182-183).

Anadolu'nun birçok nokrasında da işgallere karşı direnişler devam etmiş, vatanını seven halk üzerinde büyük etkisi olan din adamları da bu mücadelelere destek vermişlerdir. 20 Kasım 1918'de Çukurova topraklarının Fransızlar tarafından işgal edileceği haberini alan başta Mehmet Tahir Efendi (Adana Müftüsü) ve Adana uleması toplanarak Feryatname adında bir protesto bildirisi yayınlamışlardır. Yayınladıkları bu bildiriye çeşitli makamlara ve İstanbul'daki bazı gazetelere yollayarak işgale karşı duruş sergilemişlerdir (Sarıkoyuncu, 2023, s. 127).

20 Haziran 1919 tarihinde Amasya halkı başlarında Müftü Tevfik Efendi öncülüğünde İzmir'in işgalini kınamak için protesto mitingi düzenlemişlerdir. Müftü Hacı Tevfik Efendi'nin sağlamış olduğu güven ile Misak-ı Milli'nin temeli sayılan Amasya Genelgesi 21-22 Haziran 1919'da yayınlanmıştır (Sarıkoyuncu, 2023, s. 123).

Mustafa Kemal Paşa'nın din adamlarına yönelik sarf ettiği halkın örgütlenmesindeki etkilerine yönelik sözlerinin birçok örneği Anadolu halkının faaliyetlerinde görülmüştür. Bu duruma en güzel örneklerden bir tanesi de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin şu tarihi sözleridir: "İşgal edilen memleket halkının silaha sarılması dini bir görevdir." Bu ifade ile Ahmet Hulusi Efendi, Denizli Halkı'nın işgallere karşı sessiz kalmamasını sağlayarak, düşmanın ilerlemesine karşı halkının birleşerek örgütlenmesini sağlamıştır. Ahmet Hulusi Efendi İzmir'in işgal edildiği günlerde halka müftü olarak: "...cihad-ı mukaddes fetvası ilan ve tebliğ ediyorum... Elinizde hiçbir silahınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukabelede bulununuz." diyerek halka yol gösterici olmuş ve düzenlenen mitinglerle de halkın işgaller karşısında bilinçlenmesini sağlamıştır. Denizli Müftüsü'nün bu cesur hamlesi yakın il ve ilçelerde de karşılık bulmuş, işgallere karşı mitingler gerçekleştirilmiş ve protesto telgrafları peşi sıra çekilmiştir (Sarıkoyuncu, 1997, s. 79).

Yunan işgaline karşı İzmir'de gerçekleştirilen mitingde İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, vatanın ehemmiyetini vurguladığı konuşmasında; vatan sevgisinin imandan olduğunu ifade etmiştir. İşgallere karşı kararlı ve dik duruşunu her daim koruyan Müftü Rahmetullah Efendi, İzmir Valisi İzzet Bey'in; Yunanlıların İzmir'i işgaline karşı konulmamasına dair verdiği emir üzerine şu sözlerle tepki göstermiştir:

“Vali Bey! Bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükunetle selamlamış olmanın karasını sürerek, Huzur-u İlahiye’ye çıkamam.” demiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 128).

İzmir’in işgal edilmesi sonrasında Manisa Müftüsü Alim Efendi, Kırkağaç Müftüsü Hacı Rıfat Efendi, Burhaniye Müftüsü Mehmet Muhip Efendi, Edremit Müftü’sü Hafız Cemal Efendi, Tire Müftüsü Sunullah Efendi işgale karşı duruş sergileyerek fetva yayınlamışlardır. Yunanlıların İzmir ve çevresindeki işgallerinin haksız olduğu ve işgallere karşı sessiz kalınmaması gerektiği yayınladıkları fetvalarda vurgulanmıştır. Bu fetvalar ile Yunanlılar’a karşı direnmeyen Damat Ferit Hükümeti de eleştirilmiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde İstanbul Hükümeti bu fetvaları yayınlayan din adamlarını idama mahkum etmiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 128-129).

27 Aralık 1919’da Mustafa Kemal Paşa Temsil Heyeti üyeleri ile Ankara’ya geldiğinde Vali Vekili Yahya Galip Bey ve Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Rıfat Efendi (Ankara Müftüsü) kendilerini karşılamışlardır. 30 Ekim 1918 sonrasında Anadolu’da Cemiyet-i İslamiye, İstihlas-ı Vatan, Reddi İlhak, Müdafa-i Hukuk-u Osmaniye gibi isimler altında kurulan vatanı savunma amacı güden örgütlenmelerde din adamlarının çekinmeden yer aldıkları görülmüştür. Erzurum Kongresi, Pozantı ve Çukurova Kongreleri, Balıkesir Kongresi, Lüleburgaz ve Edirne Kongreleri, Nazilli Kongresi, Alaşehir Kongresi, Sivas Kongresi gibi yerel ve ulusal birçok kongrede ülkenin kaderine yönelik birleştirici bir faaliyet içinde yer almışlar, vatanın kurtuluşu için faaliyet sürdürmüşlerdir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 83-123).

Erzurum Kongresi, Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi’nin yapmış olduğu dualarla açılıp kapanmıştır. Mustafa Kemal’in Erzurum Kongresine üye seçilmesinde ve Erzurum Kongresi Başkanlığı’na seçilmesinde Hoca Raif Efendi’nin büyük yardımı ve desteği olmuştur. Erzurum delegesi olan Hoca Raif Efendi, Sivas Kongresi’nin tertip edilmesine büyük destek sağlamış, kongrede en çok tartışılan manda ve himayenin kabul edilmemesi konusunda kararlı ve net bir duruş sergileyerek kongre üyelerini etkilemiştir. Sivas Kongresi’nde Bekir Sami, Vasıf Refet Bey, İsmail Fazıl Paşa kongrede mandayı savunurken, Kara Vasıf Bey ve Halide Edip de mektuplarıyla manda sistemini savunduklarını bildirmişlerdir. O zor günlerde Erzurum delegesi Hoca Raif Efendi’nin, Amerikan mandasına karşı çıkararak Mustafa Kemal’in yanında yer alması çok anlamlı olmuştur (Sarıkoyuncu, 2018, s. 17-50).

Balıkesir’de Müderris Hasan Basri Hoca, Balıkesir Müftüsü Hacı Ahmet Efendi, Müderris Abdulgaffur, Edremit Müftüsü Cemal, İvrindi’de Hafız Hamit, Balya Müftü’sü Hüseyin, Gönen Müftüsü Şevket, Burhaniye Müftüsü Mehmet, Bandırma Müftüsü Hakkı Efendilerin de milli mücadeleye büyük katkıları olmuş, Balıkesir ve çevresindeki mitinglerde çekinmeden yer almışlar, işgallere karşı toplanan Balıkesir Kongreleri’nde görev almışlardır (Sarıkoyuncu, 2023, s. 165). Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri’nin toplanmasında önemli çalışmalar yürüten Hacım Muhittin Çarıklı’da din adamları ile irtibata geçerek onların kongrelere katılmalarını sağlayarak milli mücadeleye önemli katkıda bulunmuş isimlerden olmuştur (Sarıkoyuncu, 2018, s. 148-151).

Doğu Trakya’yı Yunan işgalinden kurtarmak amacıyla toplanan Edirne ve Lüleburgaz Kongrelerinde de din adamlarının önemli katkıları olmuştur. 18 Ağustos 1919’da toplanan Muğla Kongresi’nde Müftü Mehmet Zeki Efendi, Hafız Emin Efendi gibi birçok ismin önemli katkı sağlamıştır (Sarıkoyuncu, 2018, s. 152).

Milli Mücadele’nin örgütlendiği günlerde Ankara’nın önde gelen din adamları Müftü Mehmet Rıfat Efendi, Müderris Hacı Atıf, Müderris Beynamlı Mustafa, Medreseler Müdürü Hoca Tahsin, Müderris Hacı Süleyman, Haymana Müftüsü Ahmet Vehbi gibi birçok isim Müdafaa-i Hukuk Cemiyet’i kurarak faaliyetler yürütmüşler, Ankara Halkı’na milli mücadelede rehberlik etmişlerdir (Sarıkoyuncu, 2023, s. 166).

29 Ekim 1919’da Ankara’da oluşturulan Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Başkanlığı’nı da Müftü M. Rıfat Efendi yürütmüştür. Milli mücadelenin sancılı günlerinde kurulan bu cemiyet en başta şehrin önemli yerlerini işgal eden İngiliz ve Fransızlara karşı kurulmuş olsa da ilerleyen zamanlarda ülkenin istikbali için çok önemli görevler gerçekleştirmiştir. Özellikle Temsil Heyeti’nin Ankara’ya hareket etmesinin ardından bu cemiyetin ve üyelerinin destek ve çabaları devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Ankara’ya geldiği zorlu ve sancılı günlerde Müftü Rıfat Efendi’nin öncülüğünde Ankaralıların kırk altı bin beş yüz liralık yardım toplayarak milli mücadeleye destek olmaktan geri durmadıkları görülmüştür. O zorlu günlerde Ankara eşrafı ile birlikte Mustafa Kemal Paşa ve yanındaki heyetin kalacak yer problemlerini çözmede, meclis binasının eksikliklerinin tamamlanmasında ve birçok konuda maddi ve manevi desteklerini sürdürmüşlerdir (Sarıkoyuncu, 2020, s. 141-142).

İstanbul Hükümet'i özellikle de Damat Ferit yönetimi İngilizlerle işbirliği içinde hareket ederek 11 Nisan 1920 tarihinde Şeyhülislam Dürriyade Abdullah imzasıyla Anadolu'da oluşan Milli Mücadele ruhunu baltalamak için bir fetva yayınlamıştır. Bu fetva ile Anadolu'da işgal güçlerine karşı başlayan Milli Mücadele hareketlerinin padişaha karşı isyan hükmünde sayılacağı ifade edilmiştir. Kuvay-ı Milliyecilerin kötülenerek Padişahın (Halifenin) emrine karşı çıkıp isyan hareketi içinde oldukları ifade edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336, s. 49).

Anadolu Halkı'ndan Kuvay-ı Milliye karşı çıkmaları ve savaşmaları istenmiş, bu mücadelede hayatını kaybedenlerin de şehit sayılacağı halka bildirilmiştir. Anadolu Halkı'nı birbirine düşürmeye çalışan bu haince planlanan fetvaya karşı Ankara'da Müftü M. Rifat Efendi Başkanlığındaki heyet tarafından hazırlanan Ankara Fetvası isyanların büyümesini engellemiştir (Sarıkoyuncu, 2020b, s. 148). İstiklal Mücadelesinde kardeş kanı dökülerek halkın Halifeye bağlılığının kullanılmaya çalışıldığı hain plan, Ankara Fetvasının halk üzerindeki olumlu tesiri ile etkisiz hale getirilmiştir.

Adana, Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa ve Anadolu'nun birçok şehrinde halkta milli mücadele ruhunu harekete geçirenler din adamları olmuştur. Özellikle İzmir'in işgaline karşı birçok noktada tepki hareketlerini örgütleyen, birlik ve beraberliği sağlayanların önde gelenlerinin din adamları olduğunu görülmüştür. Ermeni çeteleri ve Fransız işgal güçlerine karşı Kahramanmaraş halkının birleşerek direnmesinde Rıdvan Hoca'nın: "Türk ve İslam hakimiyetinin bulunmadığı bir yerde Cuma namazı kılınmaz." fetvası etkili olmuştur. O bölgede düşman askerlerine karşı Sütçü İmam'ın düşmana ilk kurşunu atması Milli Mücadele'nin kıvılcımını ateşlemede etkili olmuş, halkı düşmana karşı bir araya getirmiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 131).

Konya'da Milli Mücadeleyi destekleyen Müderris Ali Kemal, Mehmet Vehbi, Müftü Ömer Vehbi, Seydişehir Müftüsü İsmail Hakkı gibi önde gelen isimler bölgede direnişin öncüleri olmuş, Ali Kemal Efendi Delibaş Mehmet'in adamlarınca şehit edilmiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 131-132).

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a geçtiği günlerde onu karşılayanlar arasında Kazım Karabekir, Vali Münir Bey ve Doğu Anadolu Müdafai Hukuku Erzurum Şube Başkanı olan Raif Hoca'da bulunmuştur. Sivas'ta da Mustafa Kemal'i karşılayan grubun içinde Müftü Abdurrauf Efendi de yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa'yı Sivas

Kongresi süresince ağırlayarak, milli mücadelede kongrenin gerçekleştirilmesi için gayret sarf etmişlerdir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 138).

Mustafa Kemal Paşa, Sivas'tan Ankara'ya hareket ettiğinde Hacı Bektaş'a uğrayarak Bektaşî ve Alevilerin bağlı oldukları Çelebi Cemalettin Efendi ile Hacı Bektaş-ı Veli Dergah-ı Şerifi Postnişini ve Türbedarı Niyazi Salih Babayı ziyaret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Cemalettin Efendi ile görüşerek Alevi- Bektaşî topluluğunun milli mücadelede Kuvay-ı Milliye destekleyeceklerinin sözünü almıştır (Sarıkoyuncu, 2018, s. 141).

Milli mücadelede örgütlenmede din adamları fayda sağladıkları gibi bazı bölgelerde ellerinde silahlarla beldelerini koruduklarına da şahit olunmuştur. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi "Demiralay" adında, Afyonkarahisar'da Hoca İsmail Şükrü Efendi "Çelikalay" adında bölgelerindeki vatansever gönüllülerden birlikler oluşturmuşlardır. Düzenli ordu kuruluncaya kadar bölgelerindeki düşman ilerleyişine karşı direnmişler, düzenli ordu oluşturulduğunda ise Çelikalay 68. Alay içinde, Demiralay 57. Tümen içerisinde "Mürettep Alay" olarak yer almıştır. Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi Denizli bölgesinden oluşturmuş olduğu 100 kişilik müfrezesi ile Aydın-Köşk cephesinde mücadele etmiştir. Salihli Bozdoğan çevresinde Kadı Zahid Molla, Bakırlı Hüseyin Hafız, Kırkağaç Müftüsü Mehmet Rıfat da Kuva-yı Milliye komutanlıkları yapmışlar, bölgelerindeki düşmana karşı vuruşmaktan geri durmamışlardır. Bu komutanlardan Mehmet Rıfat Efendi savaşırken esir düşmüş, uzun yıllar Atina'da esir olarak tutulmuştur (Sarıkoyuncu, 2018, s. 157-159).

Vatanın düşman işgaline karşı mücadelesinde birçok din adamı canlarını da mallarını da feda etmekten de geri durmamıştır. Bu uğurda Gönen Müftüsü olan Şevki Efendi Ahmet Anzavur'un adamları tarafından, İvrindi'de Dersiam Ali Rıza Efendi Yunan askerleri tarafından, Sivas'ta Müderris Ali Kemali Efendi Delibaş Mehmet'in adamları tarafından, Bilecik'te Müftü Mehmet Nuri Efendi Yunan işgal kuvvetleri tarafından şehit edilmiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 121-122).

Milli Mücadele günlerinde bazı din adamları da padişah-halife tarafında durarak Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkmış ve Milli Mücadele de içte ciddi tehlikeler yaşanmasına neden olmuşlardır. Gerede Bolu taraflarında Kör Ali Hoca, Divitli Eşref Hoca; Düzce'de Ahmet Hoca; Biga'da Gavur İmam; Konya Bozkır'da Şeyh Zeynelabidin'e bağlı hocalar Milli Mücadele'ye çok ciddi zorluklar yaşatmışlardır (Selek, 1976, s. 83).

Mustafa Kemal Paşa işgal yıllarında yaşanan tüm bu gruplaşmalara ve farklı düşüncelere karşı halkın da ne yapacağını, nasıl bir tavır alacağını şaşırıldığını şu sözleriyle ifade etmiştir: “Hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi.” diye tarif etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 208).

Milli Mücadele günlerinde halkın işgal gerçeğiyle yüz yüze kalıp, İstanbul Hükümeti’nin fetva ve talimatları ile kafasının karıştırıldığı sancılı günlerde Anadolu’nun birçok noktasında vatansever, imanlı, cesur din adamlarının milli mücadeleye ve Mustafa Kemal’e olan destekleri sayesinde birlik beraberlik tesis edilmesinde büyük fayda sağlamış, kurtuluş mücadelesinde halka manevi katkı sağlamışlardır.

2.3. T.B.M.M’NİN AÇILIŞI VE MUSTAFA KEMAL

28 Ocak 1920 günü Mebusan Meclisi’nde Misak-ı Milli Kararları’nın kabul edilmiş olması İtilaf Devletleri’ne İstanbul’u işgal etmek amacıyla bekledikleri bahaneyi vermiştir. İstanbul 16 Mart 1920’de İtilaf güçleri tarafından işgale uğramıştır. Bu işgal sırasında İstanbul’daki milletvekillerini tutuklayarak Malta’ya sürgüne göndermişlerdir. İşgale sessiz kalan Damat Ferit Hükümeti 11 Nisan 1920’de Meclis-i Mebusan’ı fesh ettiğini ilan etmiştir (Kinross, 1994, s. 315).

İstanbul’un işgali haberinin Ankara’ya ulaşması akabinde İstanbul ile olan tüm haberleşme kesilip, İstanbul’da bulunan vekillerin tutuklanmasına karşı önlem olarak Anadolu’da ele geçirilen İtilâf Devletleri subayları tutuklanmıştır. İtilâf Devletleri’nin Anadolu’daki asker sevkياتını önlemek amacıyla Geyve ve Ulukışla demiryolları tahrip edilip, Anadolu’da bulunan resmi veya özel mali kurum ve kuruluşların gelirleri tespit edilerek İstanbul’a gönderilmesi yasaklanmıştır. İstanbul ile olan her türlü irtibat sona erdirilerek işgale karşı tepki gösterilmiştir (Kapucu, 2021, s. 15).

İstanbul’un işgal edilmesi ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiştir. İstanbul işgal altındayken, kurtuluş için faaliyet yürütülemeyeceğinin farkında olan Mustafa Kemal Paşa meclisin Ankara’da açılması için hazırlıklara başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 16 Mart 1920’de Meclisin Ankara’da açılması için hazırladığı beyannamede:

1) Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip olan bir meclisin toplanıp, millete ait her türlü işi yürütmek ve denetlemekle vazifeli olacağını,

2) Ankara’da oluşturulan bu yeni meclise seçilen üyelerin ve vekillerin kanuni şartlara uymakla yükümlü olacakları,

3) Yapılacak seçimde sancakların seçim bölgesi olacağı,

4) Tüm sancaktan beşer tane üyenin belirleneceği,

5) Tüm sancaklarda kazalardan gelen seçmenler ile sancak yönetim ve belediye meclisleri ile Müdafaa-i Hukuk yönetimlerinden; il merkez kurulları ile il yönetim kurulları ve merkez ilçelerinin seçmenlerinden oluşturulacak bir heyet tarafından aynı gün ve oturumda seçimlerin gerçekleştirilmesi,

6) Bu meclis üyeliğine tüm parti, grup ve cemiyetlerden aday gösterilmesinde sakınca olmadığı, isteyen kişilerin bağımsız olarak da aday olabilecekleri,

7) Yapılacak seçimlere bölgenin en yüksek mülkiye memurunun başkanlık ederek, işleyişten sorumlu olacağı,

8) Seçimler gizli oy ve salt çoğunlukla gerçekleştirileceği, kurulun kendi içinden seçeceği iki kişinin, oyları kurul önünde saymaları gerektiği,

9) Yapılacak seçimlerin en geç on beş gün içinde Ankara’da çoğunlukla toplanmayı sağlamak üzere tamamlanarak, seçilen milletvekillerinin Ankara’ya hareket etmesinin sağlanması ve seçilen milletvekillerinin isimlerinin hemen bildirilmesi istenmiştir (Atatürk, 1996a, s. 421-422) .

Mustafa Kemal’in yayınladığı bu genelge ile ülke yeniden seçim ortamına girmiş fakat bu seçimler güçlüklerle gerçekleştirilmiştir. Bir yanda İtilâf Devletleri’nin olumsuz propagandaları, diğer yanda ise İstanbul Hükümeti’ne bağlı yönetici ve görevlilerin engelleyici tutumları karşısında seçimler güç şartlar altında gerçekleştirilmiştir. Halkın ise bir yanda yüzyıllardır güvendiği padişah ve halife, diğer yanda işgal edilen vatan toprakları arasında sıkışmış halde bir karar vermesi istenmiştir. Tüm yurttaki gerçekleştirilecek bu seçimler dışında, Osmanlı Mebusan Meclisi’nden katılanlar da bu meclisin üyesi sayılmıştır. 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin açılması ile Türk milletinin kendi iradesine kendisinin hakim olduğu bir yönetime geçtiği, kendi meşru yönetimini devraldığı gün olmuştur. 22 Nisan’da açılması düşünülen Meclis açılış gününün dini açıdan anlamlı bir güne denk getirmek amacıyla 23 Nisan Cuma günü ve Cuma namazı sonrasına bırakılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa 21 Nisan tarihinde Heyet-i Temsiliye adına vilayetlere, belediyelere, kolordulara, Müdafa-i Hukuk Merkezlerine bir genelge yollamıştır. Mustafa Kemal Paşa gönderdiği genelgede:

‘-Bimenih-il Kerim, Allah’ın Lütü ile Nisan’ın 23’ncü gününde, Cuma namazı sonrasında Ankara’da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.’

Mustafa Kemal Paşa genelgenin devamında vatanın kurtuluşu ve bağımsızlığı için ayrıca halifelik ve saltanat makamının kurtarılması da dahil mühim görevleri yerine getirmek amacıyla Büyük Millet Meclisi’nin açılması ve bu ulvi meclisin açılış gününün de Cuma gününe denk getirilerek bu kutsal günden istifade edileceği belirtilmiştir. Hacı Bayram Veli Cami’sinde bütün mebuslar ile birlikte Cuma Namazı kılınması sonrasında Lihye-i Saadet (Sakal-ı Şerif) ve Sancak-ı Şerifi taşınarak daire-i mahsusaya gidileceği ve orada kurban kesilerek dualar eşliğinde meclise girileceği bildirilmiştir. Bu anlamlı günün kutsallığına binaen bugünden itibaren her gün vilayet merkezinde hatim ve Buhara-i Şerif okunmaya başlanacağı, hatmin son kısmının teberrüken, Millet Meclisi önünde tamamlanacağı ifade edilmiştir (Atatürk,1996a, s. 425-430).

Mukaddes ve yaralı vatanımızın her köşesinde aynı suretle, bugünden başlayarak Buhari ve hatimler okunmasına girişilecek, Cuma günü ezandan önce minarelerden salavat-ı şerife okunacak ve hutbelerde, hilafetmeabımız, padişahımız efendimiz hazretlerinin, namı-namı-i hümayunu anılırken, zat-ı şevketmeab-ı padişahilerinin ve memalik-i şahane ile bütün tebaalarının bir an evvel kurtulmaları duası ilaveten zikrolunacaktır.

Hazırlanan bu genelgenin devamında ülkenin her tarafında kurtuluş için yapılacak işlerin kutsal olduğu, milletin her ferdinin Millet Meclisi’nin vereceği vazifeleri yapması, bütün camilerde verilecek vaazları ve yapılacak duaları anlatmıştır. Hazırlanan genelge Allah’ın yardımını istemekle sona ermiştir (Aydemir, 2021b, s. 242-243).

Büyük Millet Meclisi’nin açılışı gerçek manasıyla Anadolu’da yeni bir devletin doğması olarak görülmüştür. Bundan sonra ülkenin kaderini tayin edecek kararlar Ankara’da alınması kararlaştırılmıştır. 23 Nisan 1920 günü seçilen milletvekilleri, Hacı Bayram Veli Camii’nde Cuma namazını kılarak dualarla meclise geçerek, saat 13.45’te 120 mebus içerisinde en yaşlı üye olan Sinop Vekili Şerif Bey’in Başkanlığı’nda

toplanmışlardır. Sinop Mebusu Şerif Bey Mecliste yaptığı konuşmasında, Osmanlı'nın Başkent'i olan İstanbul'un işgal kuvvetleri tarafından işgal edildiğini, yönetim merkezimiz ve hilafet makamının esaret altına düşürülerek bağımsızlığını yitirdiğini söylemiştir. Millet olarak bu duruma rıza göstermenin esaret ile eşdeğer sayılacağını fakat yüzyıllardır hür yaşamış bu milletin bu durumu kabul etmeyerek seçmiş olduğu vekillerle Yüce Meclisi meydana getirmekten geri durmadığını belirtmiştir. Şerif Bey milli bağımsızlık yolunda milletin azmi ve inancı ile oluşturulan meclisin, milletin kaderini tayin etmede içte ve dışta görevli olduğunu belirterek meclisin ikinci başkanı göreviyle Büyük Millet Meclisi'ni açtığını bütün cihana ilan ettiğini konuşmasında ifade etmiştir. Şerif Bey yaptığı konuşmada meclisin en asli görevinin ülkeyi esaretten ve işgalden kurtarmak olduğunu ifade etmiştir. Şerif Bey konuşmasında halifenin ve padişahın da yabancı esaretinden kurtulması için Allah'ın yardımcı olmasını istemiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336, s. 2). Milletin kendi kaderini tayin edeceği, istiklal için kararların alınacağı yeni meclis böylelikle Ankara'da mücadelesine başlamıştır. Ankara'da oluşturulan Büyük Millet Meclisi'nde Kuvvetler Birliği ilkesi uygulanarak yasama, yürütme, yargı yetkileri meclis tarafından kullanılmıştır ” (Hatipoğlu, 2020, s. 59-60).

23 Nisan tarihinde Ankara'da oluşturulan bu meclis kurucu meclis olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirecek olan ve ülkenin geleceğinin tayini için her türlü kararın verildiği meclis olarak görev yapmıştır. “Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir.” ifadesinin hayat bularak uygulamaya konulduğu ilk meclis olma özelliğini taşımıştır (Hatipoğlu, 2020, s. 60).

Büyük Millet Meclisi 24 Nisan 1920'de Meclis Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa'yı seçmiştir. Başkan seçiminin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın mecliste yeni hükümet oluşturulması için bir önerge sunmuştur (Duman, 2005, s. 28-281). Meclise sunulan bu önerge:

- 1) Hükümet kurmanın zaruri olduğu,
- 2) Geçici bir hükümet başkanı veya padişahın vekili atamanın doğru olmayacağı,
- 3) Meclisin milli iradeyi temsil ederek, vatanın geleceğine hakim olan güç olarak kabul edilmesi gerektiği ve TBMM'nin üstünde bir gücün bulunmadığını,

4) Kanun yapmak ve yönetme yetkisi TBMM'ne aittir. Meclisten seçilecek bir heyet vekil olarak hükümet işleri ile görevlendirilir ve Meclis Başkanı seçilen bu hükümetin de başkanlığını görevini yürütür.

Bu maddeler dışında İstanbul işgal altında bulunduğu orada bulunan padişah ve halifeye yönelik de bir madde konulmuştur. Buna göre Padişah ve Halife'nin esaretten kurtulduğunda TBMM'nin vereceği karar doğrultusunda yerini alacağı belirtilmiştir (Atatürk, 1996b, s. 438).

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclise sunduğu bu önergede geçici bir hükümet reisi tanımının doğru olmadığı ifadesiyle meclisin bağımsızlığı vurgulanmıştır. TBMM'nin üstünde hiçbir güç olmadığı dile getirilerek İstanbul Hükümeti yok sayılmış, bütün yetkinin halkın seçtiği TBMM'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Bu önerge ile Teşkilat-ı Esasiye kabul edilinceye kadar TBMM'nin çalışma esasları da belirlenmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 60-61).

Ülkenin işgale uğradığı bir dönemde birbirinden farklı görüşe ve farklı siyasi anlayışa sahip olan vekilleri ortak bir amaç etrafında birleştiren Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kurtuluş Savaşı sürecini başarıyla yönetmiştir. Yaşanan bütün olumsuz şartlara ve imkânsızlıklara rağmen bu mücadeleyi başarı ile sonuçlandırarak Türk halkının kurtuluşunu sağlamıştır. Bu başarısından dolayı Birinci Meclis'e Gazi Meclis unvanı da verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ATATÜRK'ÜN DİN İLE İLGİLİ UYGULAMALARI

Bu bölümde Atatürk Dönemi din ile ilgili uygulamalar olan, Halifeliğin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şeriye ve Efkafe Vekaleti'nin Kaldırılması, Tekke Zaviye ve Türbelerin Kapatılması, 1926 Türk Medeni Kanunu, Türkçe Ezan ve Hutbe konularına yer verilmiştir.

3.1. HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

Sözlükte bir kimseden sonra gelerek onun yerini almak, birinin yerine geçmek veya vekalet etmek gibi anlamlara gelen hilafet-halifelik İslam tarihinde ve geleneğinde Hz. Muhammed'den sonra yönetime gelen devlet başkanlığını ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'ne halifeliğin Yavuz Sultan Selim'in Mısır Sefer'i sonucu geçtiği düşünülse de ne Arap kaynaklarında, ne de Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır (Sümer, 1992, s. 678).

1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in gerçekleştirdiği Mısır Seferi sonrasında Memlük Devleti yıkılmıştır. O zamana kadar Memlüklülerin himayesinde olan, son Abbasi Halifesi Mütevekkil Alelallah Muhammed ailesi ile birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın yönetiminde III. Mütevekkil'in Mısır'a geri dönmesine müsaade edilmesi ve burada hayatını kaybetmesi sonucu (1543) yerine başka bir halife atanmamıştır. Bu durum Halifeliğin Osmanlı hanedanlığına intikal ettiği biçiminde yorumlanmıştır (Satan, 2008, s. 186-187).

Mısır Seferi sonrası Mekke Şerif'i ile karşılaşan Yavuz Sultan Selim halifeyi pek çok alim ve sanatçı ile beraber İstanbul'a göndermiştir. İslam dünyası için çok mukkades olan bu beldenin korumasının Osmanlı Devleti'ne geçmesi, Osmanlı Devleti'ne ayrı bir meşruiyet ve prestij kazandırmıştır (Aytepe, 2002, s. 4-5). Bu prestijde kutsal emanetlerin Mısır Seferi dönüşünde İstanbul'a getirilmiş ve Osmanlı Sarayı'nda korunaklı özel bir dairede koruma altına alınmasının da büyük etkisi olmuştur (Satan, 2008, s. 27).

1520'den sonra Osmanlı Devleti'nde başa geçen padişahlara, İslam Peygamber'ine ait olan hırkanın saklandığı oda içerisinde biat edilmeye başlanmıştır. Yine Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren Osmanlı Padişahları için Halife-i Ruh-i Zemin, Halifetü'l Müslimin ünvanları kullanılmaya başlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde ise Halife'nin yetkileri ilk kez sınırlandırılmıştır. Gülhane-i Hatt-ı Hümayun da yer alan bu sınırlandırılma bizzat padişahın kendi izniyle başlamıştır (Satan, 2008, s. 27).

Osmanlı Devlet geleneğinde Halifeliğin ayrı bir yeri ve ehemmiyeti her daim olmuştur. Halife olan padişah, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmiştir. Osmanlı padişahları da bu amaçla İslam dünyası ile alakadar olmayı ihmal etmemiş, özellikle hac yolu üzerinde etkin rol almışlardır (Ortaylı, 2015, s. 32-38).

Halifeliğin Osmanlı Devleti'ne İslam dünyası içinde ayrıcalıklı bir değer kazandırması özellikle 18. yy'da yaygın kullanılmıştır. Bu dönem savaşlarda üst üste alınan mağlubiyetler padişahların halifelik gücünü çok daha etkin biçimde kullanmalarının önünü açmıştır. Osmanlı tarihinde Halifelik siyasi amaçlı olarak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile kullanılmıştır (Ortaylı, 2015, s. 38-42). Bu antlaşmada yer alan Kırım'ın bağımsız olarak, dini açıdan Osmanlı Halifesi'ne bağlı kalacağı maddesi ile Osmanlı Devleti Müslüman bölge halkı ile kültürel ve dini bağlarını devam ettirmeyi amaçlamıştır. Böylelikle halifeliğin gücünden yararlanmak istenmiştir (Kurat, 1993, s. 289-290).

Osmanlı Devleti'nin halifeliği ikinci kez siyasi arenada kullanışı Uşi Antlaşması ile 18 Ekim 1912'de olmuştur. Uşi Antlaşması ile Osmanlı hakimiyetinden koparılan bölge halkının dini açıdan Osmanlı Devleti'ne bağlı olması amaçlanmıştır (Ortaylı, 2015, s. 44).

II. Abdülhamid Dönemi'nde ve sonrasında yönetime gelen padişahlar Halife-i Ruy-i Zemin olarak anılmışlardır. II. Abdülhamid Dönemi'nde uygulanan Panislamizm politikası kapsamında İslam birliğinin oluşturulmasında halifelik çok etkin biçimde kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılda da dünyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak halifeliğin dini etkisinden yararlandığı görülmüştür. Dış politikada halifelik makamının etkisine en çarpıcı örnek İngiltere'nin, sömürgesi altında yaşayan Müslümanlarla ilgili karşılaştığı sorunları aşabilmek amacıyla zaman zaman Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi olmuştur. İngiltere Hindistan'da bulunan Meysur Sultanı olan Tipu'nun İngilizlere direnmesi üzerine III. Selim'e başvurarak, halife olarak devreye girip Tipu'ya nasihatle bulunmasını talep etmiştir. Halife III. Selim'in Tipu'ya gönderdiği namede, İngiltere ile Meysur Sultanı'nı barıştırmayı teklif etmiştir (Satan, 2008, s. 31-32).

İngiltere 1857 yılında sömürgesi olan Hindistan'da çıkan Büyük Sipahi Ayaklanmasında Halife'nin göndermiş olduğu mektubun camilerde okunmasını sağlayarak isyanın bastırılmasını sağlamıştır. Halife mektubunda Hint Müslüman'larına

isyana katılmamaları ve İngiltere ile iyi geçinmelerini tavsiye etmiştir (Satan, 2008, s. 32).

Halifeliğin uluslararası gücünün etkisinden faydalanmak amacıyla Sultan Abdülaziz devrinde başlayan girişimler, II. Abdülhamid devrinde en etkin hale dönüşmüştür. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi esnasında halifeliğin gücüyle Panislamizmi birleştirip bütünleştirmesi siyasi alanda devletin etkinliğinin artırılması hedeflenmiştir. II. Abdülhamid İslam dünyasında hatırı sayılır bir etki ve güç oluşturmaya rağmen bunun şiddet ve eyleme dönüşmesine hiçbir zaman izin vermemiştir. Halifeliğin İslam dünyası için gücü ve etkisi halifenin "istediği an Müslümanları harekete geçirebilme" gibi bir tehdidi taşımasından kaynaklanmıştır (Deringil, 2017, s. 29). Özellikle İngilizler kendi çıkarlarına ters düşen bu durumu ortadan kaldırmak için kendilerince Osmanlı Halifesinin gücünü zayıflatacak çarelere başvurularına neden olmuştur. Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile temasa geçerek onun Kureyş soyundan olduğu için halife olmasının kendileri için daha kontrol edilebilir bir durum olduğunu öngörerek bu konuda faaliyetlere girişmişlerdir. 1870'lerin sonlarında İngiltere:

Osmanlı Halifeliği iddiası yenidir, Dünyadaki tüm Müslümanları tasdik etmezler. Halifelik Kureyş'in hakkıdır, Osmanlı Kureyş'ten değildir, Osmanlılar hilafeti seçim ve biatla değil, zorla ve tevarüsle ele geçirmişlerdir. Bu da İslam Hukuku'na aykırıdır.

Osmanlı'nın halifelik gücünü elinden alabilmek için her türlü düşmanca faaliyeti gizli yahut aleni sergilemiştir. İngiliz çıkarları için Halifelik Araplara geçmeli ve Arap Krallıkları kurularak, Osmanlı'nın bölgedeki ve Müslümanlar üzerindeki hakimiyeti sonlandırılmaya çalışılmıştır. İngiltere böylece kendi çıkarlarını gerçekleştirecek alanı oluşturmayı hedeflemiştir. Halifelik İslam dünyasında etkili olsa dahi, o günün etkili akımı ulusçuluğun önüne geçememiştir (Satan, 2008, s. 32-36).

Halifeliğin gücünden I. Dünya Savaşı yıllarında da yararlanılmaya çalışılmıştır. Almanya'nın Osmanlı'yı müttefik olarak savaşa dahil etmek istemesinde en önemli etken, Halifenin dini otoritesinden yararlanarak Müslümanlara cihat çağrısı yapılmasını sağlamak olmuştur. Almanya bu yolla İngiliz ve Fransız sömürgelerinde halkın isyan etmesini sağlamayı planlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde Harbiye Nazırı Enver Paşa emperyalizmin işgali ile karşı karşıya kalan Doğu ülkelerinde

hilafetin gücü ve etkisi ile ayaklanmalar çıkararak İngiliz ve Fransızların cephedeki gücünü zayıflatmayı planlamıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'da yetişen elemanları bu görevle vazifelendirmiştir (Satan, 2008, s. 43).

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Enver Paşa Türkistan'a gittiğinde, Turancılığın yanısıra “Damad-ı Halife-i Müslimin” (Mücahid fi Sebilillah Damad-ı Bek Han Gazi) tabirini kullanmıştır. Bu duruma yönelik tedbir almak isteyen İngilizler, Ruslar ile işbirliğine girişmişlerdir. Padişahın düşürülmesinde Enver Paşa'nın rolünü gazetelerden Pakistan, Hindistan gibi ülkelerde yayınlanmasını sağlayarak Enver Paşa'nın halifeliğin etkisine ve gücüne yönelik girişimlerini baltalamak istemişlerdir (Satan, 2008, s. 44).

Emperyalist devletler kendi çıkarlarına uygun olan her zaman ve zeminde bu durumdan yararlanmak istemişlerdir. Bu konuda yaşanan tüm bu hadiseler bizlere halifelik gibi dini bir müessesenin gerek Osmanlı toplumunda gerekse uluslararası arenada ne kadar önemli bir yer teşkil ettiğini gözler önüne sermiştir. İstanbul'da baskı altında bulunan halifenin, şeyhülislamın yayınladığı milli mücadeleyi baltalayan fetvanın altında imzası bulunması ve işgal günlerinde sessiz kalması halifelik makamının sorgulanmasına neden olmuştur (Sarıkoyucu, 2020b, s. 28-29).

Saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922 sonrası ülkede idarenin nasıl olacağı tartışılmaya başlanmıştır. Devlet Başkanlığı sorununun ortadan kalkması için Cumhuriyet'in İlanı gerçekleştirilmiştir. Yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle Devlet Başkanlığı'na Mustafa Kemal seçilmiştir (Akşin, 2001, s. 170-172). Saltanatın kaldırılması sonrasında kimin halife olacağı sorusu gündemi meşgul etmiştir. Saltanatın kaldırılması sonrası en çok tartışılan konulardan biri de halifenin ne olacağı konusu olmuştur. O günlerde Mustafa Kemal Paşa Vahdettin'i, Kazım Karabekir ise Abdülmecit Efendi'yi halifelik için uygun bulmaktadır (Atatürk, 1996b, s. 297).

17 Kasım 1922'de Vahdettin'in Malaya Zırhlısı ile kaçıp İngiliz birliklerine sığınması üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayınlanan fetva ile Vahdettin'in halifeliği yitirdiği ve halifelik makamı boş kaldığı için bu makama yeni bir halife seçilmesine karar verilmiştir (Uluğ, 1975, s. 85).

Mustafa Kemal Paşa Vahdettin'in halife olmasını isterken Kazım Karabekir ise Mecit Efendi'nin halife olmasından yana tavır almıştır. Mustafa Kemal Paşa Vahdettin kendini suçlu hissettiği için sözümüzden çıkmaz diye düşünmüş, Mecit Efendi'nin zorluk çıkarabileceği kaygısı taşımıştır. Kazım Karabekir'in Vahdettin'in halifeliğine

karşı olması ülkeyi kurtaran gruba asi diye fetva çıkarıp düşmanlarla birlikte hareket etmiş olmasının, hem millete hem de tarihe bizi küçük düşürür tezini savunmuştur (Mumcu, 1998, s, 44).

TBMM’de 18 Kasım 1922’de gerçekleştirilen oylamada Abdülmecit Efendi 162 oydan 148’ini alarak yeni kurulan devlete halife seçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa Halifenin seçilmesinden sonra halifeden bazı taleplerde bulunmuştur. Halife Abdülmecit Efendi’nin sadece Halife-i Müslimin ünvanını kullanmasını, bu ünvana başka eklemelerde bulunmamasını talep etmiştir. Halife’nin İslam dünyasına yayımlayacağı bildiride, TBMM’nin ve TBMM Hükümetinin Türk halkı ve alemi İslam için en uygun yönetim biçimi olduğunu belirtmesi istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa halifenin yetki ve sınırlarını belirleyen bir uyarıda da bulunmuştur (Atatürk, 1996c, s. 265).

Halife seçilen Abdülmecit Efendi ise Halife-i Müslimin ünvanının yanı sıra Hadimü’l Haremeyn ünvanını da kullanmak isteğini bildirmiş olması, bununla birlikte Cuma Selamlıklarında hilat ve Fatih Sultan Mehmet’in kullandığı sarığa benzer bir sarık takmayı talep etmesi hoş karşılanmamıştır. Halifenin bu istekleri Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul görmemiştir (Atatürk, 1996b, s.305).

Cumhuriyet’in ilanından sonra Halife Abdülmecit Efendi’nin de İstanbul’da görevine devam etmesi ülkede çift başlı bir hakimiyet ve yönetim algısı oluşturmuştur (Kapucu, 2021, s.191).

Mustafa Kemal Paşa o günlerde ülkede saltanatın kaldırılarak, Cumhuriyet’in ilan edilmesinden rahatsız olan bazı kimselerin siyasi emellerinin aracı olarak halifelik makamını kullanmalarından ve yeni kurulan rejime tehdit oluşturmalarından endişelenmiştir (Karal, 1969, s. 32-33). Mecliste Mustafa Kemal Paşa aleyhinde halifelik ile ilgili eleştiri ve kışkırtmalar, basın aracılığıyla ülke geneline yayılmaya başlamıştır. Halkının düşünce ve taleplerini anlamak amacıyla Mustafa Kemal Paşa, 14 Ocak 1923’te Batı Anadolu turuna çıkmış ve halkının halifelik konusundaki görüş ve isteklerini anlamaya çalışmıştır. O günlerde İskilipli Atıf Hoca ile Milletvekili Şükrü Hoca kitap yayınlarak halifenin gücünün ve etkisinin arttırılmasını hedeflemişlerdir. Atıf Hoca İslam Yolu kitabıyla halifenin dini işlerin yanı sıra dünya işleri ile de ilgilenmesi gerektiği tezini savunurken; Şükrü Hoca ise Hilafeti İslamiye ve Büyük Millet Meclisi adlı kitabında “Halife Meclisin, Meclis Halifenindir” sloganını işlemiştir.

Asıl amaç o günlerde halifenin siyasi güç sahibi yapılmasını sağlayarak ve devlet başkanlığına getirilmesini gerçekleştirmek istenmiştir (Aytepe, 2002, s. 20).

Halife Abdülmecit kendi lehine yazılanlardan güç alarak zaman zaman hükümdar gibi davranmaya başlamıştır. Abdülmecit, Halife-i Müslimin ünvanı ile yetinmeyerek bunun yanında Zıllullah'ı (Tanrının gölgesi) da ekleyerek hükümetin emri dışına çıkmaktan çekinmemiştir. Tüm bu yaşananların yanı sıra Cuma Selamlıkları düzenleyen halife, İstanbul'da bulunan yabancı devlet temsilciliklerine görevliler göndermek suretiyle ilişki kurmaya çalışmıştır. Bu yaşananlar Ankara Hükümeti'ni tedirgin etmiş halifelik yolundan sultanlığa gidiş endişesini daha da arttırmıştır (Aytepe, 2002, s. 21).

Hindistan hilafet hareketi önderlerinden Şevket Ali'nin Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta "Hilafet ve İslam'ı korumak için elinizden geleni yapın" diye yazması üzerine Mustafa Kemal Paşa cevaben: Hilafet makamının Türkiye'de ayrı bir hükümet olarak değerlendirildiğini, bu durumun içte ve dışta politik rahatsızlıklara neden olduğunu belirtmiştir. Müslümanlar arasındaki bağın "kardeşlik" temelinde devam edeceğini, hilafet makamının değerini kaybettiğini ifade etmiştir (Yaylagül, 2020, s. 111).

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasi iktidarın gücünü dini bir kaynak yerine milletin iradesinden aldığı anlayışıyla hareket edilerek o günlerde halifeliğin kaldırılması konusu gündeme gelmiştir. Bu anlayışta ilahi bir güç olan dinden uzaklaşılmanın sadece dinin siyasi hayatta etkin rol oynamasının önüne geçilmek istenmiştir (Şimşir, 2015, s. 170-178).

2 Martta C.H.F. meclis grubu üç yasayı görüşmek üzere toplanmıştır. Bu toplantıdan sonraki gün, üç önerenin meclise sunulması sonrası yaşanan hararetli tartışmalar sonucunda 3 Mart 1924'te, 431 sayılı Kanunla Siirt Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve 53 arkadaşının meclise verdiği önerge kabul edilerek halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanının ülke dışına çıkarılmasına karar verilmiştir (Genç, 1998, s. 28-32). Böylece yeni oluşturulan Cumhuriyet rejimi için tehdit haline gelmiş olan halifelik tarihe karışmıştır. 431 sayılı yasa; Abdülmecit ile Osmanoğulları ailesinin bütün erkekleri, kadınları, damatları ve o kadınlardan doğan bütün çocukların Türk vatandaşlığından çıkarılmalarını ve Türkiye topraklarında oturmamaları hükmünü içermiştir. Bu yasa gereği halife ve ailesi derhal, diğer hanedan üyeleri ise on gün

içerisinde; bir daha dönmek üzere yurtdışına çıkarılmaları kararlaştırılmıştır (Genç, 1998, s. 34-38)

Mustafa Kemal Paşa'nın din-devlet ilişkileri çerçevesinde en hassas olduğu noktalardan bir tanesi dinin siyasete alet edilmesini önlemek olmuştur. 3 Mart 1924 tarihli düzenlemelerin en önemli amaçlarından biri de bunun önüne geçebilmek amacı taşımıştır. O'na göre din ne ulusal ne de uluslararası siyasete alet edilmemeli, her vatandaş inancının gereklerini samimiyetle yerine getirebilmelidir (Aytepe, 2002, s. 23).

Halifeliğin kaldırılması, dinin siyasetten ayrıştırılmasında önemli bir adım olmakla birlikte, bu değişiklikte dinin özüne ilişkin herhangi bir müdahale söz konusu olmamıştır. Buna rağmen halifeliğin kaldırılmasına yönelik ciddi tepkiler oluşmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu konuda yakın arkadaşları arasından da muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşı'mızın iki eski dostu, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in yolları Cumhuriyet'in ilanı ve halifeliğin sonlandırılması ile birlikte ayrılmıştır (Mumcu, 1998, s. 5).

Kazım Karabekir halifeliğin lağvedilip Osmanlı hanedanının yurtdışına çıkarılması kararının birkaç kişi ile kararlaştırıldığını ve bu hususta kendisine bilgi verilmediğini ifade etmiştir. Kazım Karabekir'e göre Meclisin hilafetin Osmanlı hanedanına ait olduğunu değişmez bir karar olarak kabul ettiğini ve bu haliyle millettten oy aldığını ifade etmiştir. Bütün bu tepkilere rağmen halife yurt dışına çıkarılmıştır (Mumcu, 1998. s. 125).

Mustafa Kemal, Nutukta yakın arkadaşları ile yaşadığı fikir çatışmalarını ve halifelik ile ilgili görüşlerinde başarılı olabilmek için en uygun olanın her evreyi zamanı geldiğinde hayata geçirmek olduğunu ve bunun da milletin gelişmesi ve selameti adına gerçekleştirildiğini söylemiştir. Kendisinin takip ettiği bu yol ve yöntemi eleştiren, doğru bulmayan yakın çalışma arkadaşları ile aralarında zaman zaman anlaşmazlıklar, kırılganlıklar ve ayrılıkların yaşandığını ifade etmiştir. Ulusal Mücadeleye birlikte başladığı arkadaşlarının bazılarının Cumhuriyet yasalarına dek uzanan gelişmelerde olayları kendi düşünce dünyalarında kavrayamadıklarında, kendisine karşıt olarak direndiklerini ifade etmiştir (Atatürk, 1996b, s. 46).

Halifeliğin kaldırılması kararı yalnız ülkemizde değil tüm dünyada etkisini hissettirmiştir. Özellikle Müslüman sömürgelere sahip batılı devletler endişe etmişlerdir. Halifenin sınır dışı edilmesi sonrası halifeyi ülkelerinde ağırlamak,

vatandaşlık vermek için kendi aralarında rekabet içine girmişlerdir. Özellikle Hindistan Müslümanları için halifeliğin kaldırılması büyük hayal kırıklığına neden olmuştur. Hindistan'ı en önemli sömürge alanı olarak elinde tutmak isteyen İngiltere için de halifeliğin kaldırılması planlarını aksatan bir gelişme olmuş ve bu kararı büyük bir hata olarak yorumlamıştır (Yaylagül, 2020, s. 109-110). Hindistan'ın halifelik etrafında bağımsızlık adına örgütlenen halkı, halifeliğin kaldırılması ile en önemli güç ve en etkili dayanak noktasını kaybetmiştir (Şimşir, 2015, s.181).

Mustafa Kemal Paşa din ile hilafeti birbirinden farklı değerlendirmek gerektiğini, dinin toplumda faydalı ve gerekli olduğunu, fakat hilafetin ise gereksiz bir hal almış olduğunu söylemiştir. Ülkede halifeliğin kaldırıldığı günden bugüne kadar kimsenin bu kuruma sahip çıkmaması Müslüman dünyasının halifelik kurumu olmadan da yürüyeceğine güzel bir örnek teşkil ettiğini ifade etmiştir (Arşan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 289-298).

Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet'in İlanı ile devam eden çağdaş devlet düzeni anlayışı, halifeliğin sonlandırılması ile ulaşılmak istenen demokratik ve laik devlet sisteminin daha da güçlenmesi sağlanmıştır. Halifeliğin kaldırılmasındaki sebep olarak son halife Abdülmecid Efendi'nin söylem ve eylemlerinin tehlikeli yerlere gitmesi olarak görülse de asıl amaç demokrasi ile yönetilen, laik bir devlet oluşturmak olmuştur (Aydemir, 2021c, s.156-163).

Halifeliğin kaldırılması ile Milli egemenlik yolunda önemli bir adım atılırken, devlet için tehdit oluşturabilecek ikinci bir mercinin bulunması son bulmuştur (Genç, 1998, s. 28-35) Bu durum, yeni rejimin inşası ve ülkede yerleşmesi sürecinde din olgusu yerine ulus kavramının oturtulmasını sağlamıştır. Halifeliğin kaldırılmasının gerçekleştirilmesi ile Türkiye'de rejime karşı olanların kullanabileceği bir makam ve dış güçlerin ülkenin iç işlerine müdahil olabileceği bir kurum ortadan kaldırılmıştır. Ülkede yapılacak çağdaş inkılaplar için uygun zemin oluşturulmuştur.

3.2. TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU

3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiş olan ve ülkede mevcut olan tüm eğitim kurumlarının Maarif Vekalet'ine (Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı) bağlanması ile öğretimdeki çok başlılığa son verilmek istenmiştir (Genç, 1998, s. 18-22).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Tanzimat'tan bu yana süregelen çağdaşlaşma çabalarına hız verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitim öğretimdeki çok başlılığa son verilmesi ve eğitim-öğretimin modernleşmesi amacıyla Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde yeni düzenlemeler yapılmış olsa da bunlar eskilerle birleştirilip bütünleştirilemediği için istenilen sonuç alınamamıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bu bütünlük Cumhuriyet Dönemi'nde sağlanmıştır (Yalçın, 2015, s. 406).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ülke genelinde tek ve belirli, akılcı ve ulusal bilinç kazandıran bir programla yeni kuşaklar yetiştirilmesi hedeflenmiştir (Arı, 2002, s.182-192). Oluşturulan bu programla yetişen nesiller Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında yaşandığı gibi birbirine zıt eğitim kuruluşlarından yetişen kişilerin anlaşmazlıkları içinde olmamaları amaçlanmıştır (Üçok, 2018, s. 221). Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile farklı fikir ve düşüncede insan yetiştirme problemi sona ermiştir. Bu kanun ile eğitim-öğretim Maarif Vekaleti aracılığıyla devlet eliyle planlı ve kontrollü şekilde yapılması planlanmıştır (Genç, 1998, s. 22-25).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile mektep ve medrese ikililiği de sona ermiştir (Genç, 1998, s. 23). Şerafettin Turan, Osmanlı Devleti'nde medreselerin kuruluş ve yükselme dönemlerinde etkin ve başarılı kurumlar olarak çalıştıkları halde XVI. yüzyılda yenilikleri takip etmeyi bıraktıklarını ifade etmiştir. Medreselerin yeniliklere ve bilimsel gelişmeleri takip etmemeleri sadece şeriatı öğreten okullar durumuna dönüşmelerine neden olmuştur. Sadece dini ilimlerin öğretilip, dünyevi ilimleri öğrenmeden mezun olan kadı ve müfettişlerin meslek hayatlarında karşılaştıkları sorunları çözmede sıkıntı yaşamalarına neden olmuştur (Turan, 1972, s. 72-84).

Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemi'ne geçtiğimizde okur yazar oranının çok düşük olduğunu görülmüştür. O dönemde bir milyon nüfus ancak okur yazar olarak yer almıştır. Kadınların % 98'inin ümmi olduğu sistemde 355 bin öğrenci de birbirinden farklı eğitim kurumlarında öğrenim görmüştür. Görevde bulunan 12 bin öğretmenden sadece üç, dört bini Muallim Mektebi, Sultani, İdadi mezunu geri kalanlar ise ilkokul mezunu ya da medrese eğitimi ile yetişmiştir (Arı, 2002, s.182-192).

Dinin insan ve toplum hayatındaki varlığını kabul eden ve insanların hayatında olmazsa olmaz bir önem taşıdığının farkında olan Mustafa Kemal Paşa, din adamı yetiştirmenin de önemli olduğunun farkında olmuştur. Bozulmuş, yozlaşmış, bilimsel

etikten uzaklaşmış dini müesseseleri kapatırken yeni ve topluma daha iyi hizmet verecek kurumların açılmasına da titizlikle ehemmiyet vermiştir (Karal, 1969, s. 71).

“Eğitimidir ki, bir ulusun ya özgür, bağımsız, şanlı ve yüce bir toplum halinde yaşatır, ya da onu köleliğe ve yoksulluğa sürükler” diyen Ulu Önder, eğitim ve öğretimi Türk milletinin ilerlemesinde önemli bir güç, önemli bir etken olarak benimsemiştir (Kocatürk, 1971, s.107). Bu amacı gerçekleştirmek için 2 Martta Parti Grubu toplantısında bu konu görüşülerek, karara varılmıştır. Bunlar, 3 Mart 1924 günü, Meclisteki ilk oturumda şu önergeler olarak görüşülmüştür:

“1.Halifelğin kaldırılarak, Osmanoğulları soyundan olan kişilerin ülke dışına çıkarılması ile ilgili Şeyh Saffet Efendi ile elli arkadaşının yasa teklifi.

2.Din İşleri ve Evkaf Bakanlığı ile Genelkurmay Bakanlığının kaldırılması ile ilgili Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve elli arkadaşının yasa önerisi.

3.Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ile ilgili Manisa Milletvekili Vâsıf Bey ve elli arkadaşının önerisi.”

Mecliste 3 Mart 1924 günü kabul edilen kanuna göre,

Türkiye’de ki tüm eğitim ve öğretim kurumları M.E.B.’e bağlanmıştır. Şer’iyye Evkaf Bakanlığı kapatılarak, bu bakanlığın bütçesinde bulunan ödenekler Milli Eğitim bütçesine aktarılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığının, dini alanda yüksek uzmanlar yetiştirmesi amacıyla üniversitede bir İlahiyat Fakültesi kurması ve dini hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla imam ve hatip gibi görevli memurların yetiştirilmesi içinde ayrı okullar açılmıştır. Bu kanunun yayınlanmasının akabinde genel eğitim ve öğretim hizmetleri veren, bugüne kadar Milli Savunma Bakanlığına bağlı bulunan askeri rüştiyeler ve idadilerle, Sağlık Bakanlığı’na bağlı olan Yetim Evleri bütçeleri ve öğretim kadroları ile birlikte Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmıştır. Bu kanun hükümlerinin Bakanlar Kurulu tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır (Genç, 1998, s.18-26).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu meclisten onaylanmasının ardından Maarif Vekili Vasıf Bey görevlendirilmiştir. Dünyanın her tarafında ilköğretimin bakanlık okullarında yapıldığı belirtilerek medreselerin ibtidai kısımları kapatılmıştır. Kapatılan medreselerdeki 16.245 öğrenci yaşları uygun olanları ilkokullara, liseler ve ilköğretmen okullarına kaydedilmiştir (Erdem, 2011, s. 175).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilk maddesi ile ÷lkedeki bütün eğitim-öğretim kurumları M.E.B.'e bağlanmıştır. Medreselerin, yabancı okulların ve mekteplerin amaçları doğrultusunda istedikleri gibi keyfi eğitim vermelerinin önüne geçilmiştir. Kanunun ikinci maddesi ile özel vakıfların yönettiğı okullar da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Kanunla medreselerin ve sıbyan mekteplerinin kapatılmasının ardından, ÷lkedeki yabancı okulların faaliyetleri de denetim altına alınmıştır. Azınlık okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak dini ve siyasi eğitim yasaklanmıştır (Genç, 1998, s.18-26).

Mustafa Kemal Paşa dinimizi iyi öğrenmenin gerekli olduğı, bunu gerçekleştirmek için de en iyi yerin ilk ve ortaöğretim okulları olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, din konusunda yüksek mesleki ihtisas sahibi gençler yetiştirmek için yüksekokulları da yapmamız gerektiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa dini eğitim veren, din alanındaki uzman kişilerin iyi eğitim alması gerektiğini, İslam dininin ilmi kriterlere göre incelenmesi ve halka aktarılmasının faydalı olacağını savunmuştur (Ulus, 2016, s. 91).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4.cü maddesi gereğince din yönetimi sistematik hale getirilmiştir. Bu madde gereğince yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek için İstanbul'da "Darü'l-fünun İlahiyat Faköltesi" kurulmuştur (Genç, 1998, s. 18-26). Bununla birlikte imamet ve hitabet gibi din hizmetleri için de 29 yerde imam hatip okulları açılmıştır. Böylelikle din eğitimi geleneksel yapıdan çıkartılıp bilimsel bir temele oturtulmaya çalışılmıştır (Arı, 2002, s.182-192).

3.3. ŞERİYE VE EVKAF VEKALETİNİN KALDIRILMASI

TBMM'nin açıldığı günlerde, İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti'ne bağlı şeyhülislamlık devam ederken, Ankara'da kabinede yeni bir Şeriye Evkaf Vekaleti oluşturulmuştur. 20.01.1921 yılında TBMM'i tarafından yürürlüğe konan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 5. maddesine göre şer-i hükümlerin yürütölmesi, tüm kanunların hazırlanması, değıştirilmesi, yürürlükten kaldırılması yetkisi TBMM'ne verilirken din ile ilgili işlerin de Şer' iye ve Evkaf Vekalet'i aracılığıyla yürütölmesi kararlaştırılmıştır (Genç, 1998, s. 2-15). Şeriye ve Evkaf Vekaleti, Osmanlı'da şeyhülislamın yaptığı gibi padişahla ilgili olarak fetva verme hakkını devam ettirmiştir. Son fetva 1922 yılında Vahdettin'in ÷lkeyi terk etmesi üzerine vermiştir. Bu konunun görüölmesi amacıyla toplanan mecliste Şeriye Vekili Vehbi Efendi şu sözleri söylemiştir:

Efendim, Heyeti Vekile Reisi (Başbakan) Hazretlerinin yaptığı açıklama üzerine hilafet unvanını taşıyan kişinin kaçıışı gerçekleşmiştir. Böylece İslam milletinin Başkanı tanınan bir adamın ecnebi himayesi altına geçmesi ve 'bize düşman olan İngilizlerin vapuru ile kaçması İslamiyet adına utanç vericidir. Böylece bu adam fiilen hilafet makamını terk etmesiyle şer'an düşmüş olur. Yani bugün şu saatte hilafet makamı boştur. Hilafet makamı boşalınca bütün Müslümanlar üzerine bir imam seçmesi ve biat edilmesi vaciptir. O halde şer'an şu saatte üzerimize yüklenen bir vacip vardır. O vacibi yerine getirmekle sorumluyuz, onu yerine getirmek bir halife seçilmesiyle hasıl olacağından, hilafet makamına bir halife seçilmesini teklif ederim (Boyayıcıoğlu, 1996, s.169-170).

3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırıldığı gün Şeriye ve Evkaf Vekaleti'de sonlandırılmıştır. Şeriye Evkaf Bakanlığı'nın kaldırılması ile yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bu bakanlık aracılığıyla devlete bağlı olarak halkın dini işleri Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir. Başkanlığına Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi getirilmiştir. Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması yeni kurulan rejimde laiklik ilkesinin yerleştirilmesine yönelik atılan önemli adımlardan olmuştur (Genç, 1998, s. 2-15).

Devletin İslam dinini öğreten okullar açması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletin kontrolünde ve denetiminde yer almış olması bir noktada devlete teokratik bir nitelik yüklemiştir (Aydemir, 2021c, s. 156). Milli Mücadele yıllarında dini sömürden çok ciddi sıkıntılar yaşamış olan devletin kurucu kadrosunun dini kurumları yeni rejim yerleşinceye kadar denetim altında tutmayı amaçlamıştır. Bu yolla eski sistemden kalma bilgisiz kimselerin dini kullanarak halka nüfuz etme yolları engellenmek istenmiştir (Fırlalı, 1995, s. 84-85).

3 Mart 1924 tarihinde yapılan düzenleme ile vakıflar ayrı bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa bırakılarak, vakıflarla ilgili işler Başbakanlığa bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğü aracılığıyla yürütülmesi kararlaştırılmıştır (Genç, 1998, s. 8-10).

3.4. TEKKE ZAVİYE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI

Tekke ve zaviyeler İslamiyet'teki tarikatların dini toplantı ve eğitim yerleri olarak nitelendirilmişlerdir. Dini tören yerlerinin büyükleri tekke ve dergah olarak, küçük olanları ise zaviye olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı toplum yapısında da tarikatların önemi her dönemde etkinliğini korumuştur. Devlet otoritesinin zayıflaması

ve güçsüzleşmesi karşısında bu dini tarikatlar gücünü ve etkinliğini daha da arttırmış ve yönetim açısından sorun teşkil eder hale dönüşmüştür. Pek çok tarikatın kullandığı tekke ve zaviyeler amacından saparak bağınazlık yuvaları haline dönüşmüşlerdir (Kili, 2001, s. 299-300).

Cumhuriyet rejimi ile yerleştirilmeye çalışılan yeni sistem ve ideolojisine karşı tekkelerin muhalefet kaynağı olarak ortaya çıkması ve Şeyh Said İsyanı ile ülke için tehdit boyuta ulaşması, kapatılma sürecinde etkili olmuştur. Doğu'daki İstiklal Mahkemesi, Şeyh Said İsyanını tekke ve zaviyeler ile ilişkilendirerek bölgesi dâhilindekilerin kapatılmasına hükmetmiştir. Verilen bölgesel kararın dört ay sonrasında ülkedeki tüm tekke zaviyelere yönelik kanun çıkarılmıştır (Apaydın, 2017, s. 153-162).

30 Kasım 1925 tarihinde çıkartılan yasa ile tüm tekke zaviye ve türbeler kapatılmış ve bunlarla ilgili giysi, tören ve benzer ne varsa yasaklanmıştır. Bu yasa ile bu oluşumların, bugün ve gelecekte insanların dini duygularını istismar ederek devlet ve toplum hayatı için büyük bir tehlike oluşturmalarının önüne geçilmek istenmiştir (Karal, 1969, s. 69-70). Çıkarılan bu yasanın o günlerden bu günlere ne kadar haklı ve gerçekçi öngöründe bulunulduğunu göstermektedir. Bu yasa ile kapatılan türbelerin Osmanlı'dan günümüze yeri ve önemi devam etmiştir. Toplum için "Ulu" atfedilen kimselerin yattığı ya da yattığı varsayılan bu mezarların başında görevi türbedarlık olan kimseler bulunmuştur. Burada görevli türbedarların son dönemdeki bozulma ile birlikte ziyaretçilerden adaklar istemeleri, cahil halkın da bunlara kanarak dualarına karşılık aynı ya da nakdi karşılık ödemeleri, türbelerin vurgun ve soygun yerine dönüşmelerine neden olmuştur (Kili, 2001, s. 300).

Mustafa Kemal bu konudaki kesin ve net tavrını şu sözleriyle ifade etmektedir:

Efendiler! Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti Halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkali ile medeni bir heyeti ictimaiye haline irsal etmektir. İnkılaplarımızın umdei asliyesi budur... bu hakikatı kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar bu milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihinlerde mevcut hurafeler kamilen tard olunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkansızdır. Türbelerden, yalancı evliyalardan, ölülerden istimdat etmek medeni bir heyeti ictimaiye için şindir. ... Mevcut tarikatların gayesi,

kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve manevi hayatta mazharı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin bütün şümuliyle medeniyetin muvahcehci şulebasında filen ve falan şeyhin irşadiyle saadeti maddiye ve maneviye arayacak kadar iptidai insanların Türkiye camiai medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum.

Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru ve en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesayı tarikat bu dediğim hakikatı bütün vüzuhiyle idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapayacak, müritlerinin artık vasılı rüşt olduklarını elbette kabul edeceklerdir. Arkadaşlar ; huzurunuzda muvacehe-i millete beyanı teşekkür ederken hissettiğim ve gördüğüm hususatı olduğu gibi söylemeyi tarih ve vicdan karşısında vazife bilirim” (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 249).

Kanuna göre kapatılan tekke ve zaviyelerin binalarından elverişli olanların okul haline dönüştürülmesine, olmayanların Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından nakit hale getirilerek, elde edilen nakit parayla köylerden başlayarak gerekli olan yerlerde okul inşa edilerek, bunları da idare-i hususiyelere terk etmesine hükmedilmiştir (Apaydın, 2017, s. 156).

Toplumda yüzyıllardır süregelen tarihi ve kültürel bir mirası yansıtan tekke hayatına ait varolan değerli eşyaların muhafazası sorununun çözümü için de bir kararname ile buralarda bulunan bütün tarihi değere sahip eşyaların tespit edilerek müzelere nakledilmesi kararı alınmıştır. Bu adımla da toplumun değer verdiği objelerin devlet eliyle muhafazası sağlanmıştır. Bu duruma en güzel örnek Konya’daki Mevlana Tekkesi’nin müze haline getirilmesi olmuştur. Tekke binası ve değerli tarihi eşyalar burada sergilenmek suretiyle kültürel miras korunarak gelecek nesillere aktarılmıştır (Apaydın, 2017, s. 157).

Mustafa Kemal Paşa türbelerin açılmasını teklif eden Hamdullah Suphi’ye karşılık olarak inkılapların yerleşebilmesi için en az on beş sene gibi bir zaman zarfının geçmesi gerektiği ve ancak bu süre geçtikten sonra türbelerin açılabileceğini söylemiştir (Apaydın, 2017, s. 157). Uygulamaya konan bu kanuna karşı tekkelerin postnişinliğinde bulunan kişilerin tavır almadığı ve tepki göstermedikleri görülmüştür. Mevlevilik gibi önemli bir tarikatın postunda oturan Veled Çelebi İzbudak tekkelerin kapanmasıyla ilgili yazdığı dörtlük şöyledir:

“Hak ehli olunca içimizden mefkud

Cahiller edince arş-ı irşada suud

Beyhude figan etmeyelim layıktır

Dergehlerimiz boş idi oldu mesdud” (Apaydın, 2017, s. 158-159).

Tekkeler kapatılırken bu kurumlara emek vermiş kimselerin tamamen devre dışı bırakılmamış, Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı camilerde görevlendirilmişlerdir (Apaydın, 2017, s. 160).

3.5. TÜRK MEDENİ KANUNU

Osmanlı Devleti’nde hukuk kuralları şeriat kurallarına göre uygulanmış, şeriatın hüküm koymadığı alanlarda ise örfi hukuk kuralları uygulanmıştır. Örfi hukuk kurallarının temelini asırlardır süre gelen Türk tarihi, töresi ve kültürü oluşturmuştur. Örfi hukuk kuralları padişah fermanı ile ilan olunmuştur. Padişahlar hukuk kurallarının şeri hükümlere aykırı olmaması için Şeyhülislam’dan fetva isteyerek onların onayı ile yayınlamışlardır. Nişancı örfi hukuk işlerine bakarak yapılan iş töreye aykırı ise onaylamamıştır. Osmanlı’da medeni hukuk her kesimin kendi dini inancına göre uygulanmıştır. Tanzimat’ın ilanından sonra din farkı ortadan kalkmış ve Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1868 yılında hazırlanan Mecelle adlı yeni medeni kanun ile hukuk kuralları tüm tebaayı içine almış, herkes aynı hukuk kurallarına tabi tutulmuştur (Gökhan vd., 2016, s. 210). Mecellenin yürürlüğe girmesiyle yeni mahkemeler kurulurken aynı zamanda Şer’i mahkemeleri de yargılamalara devam etmiştir. Bu durum eski ve yeni hukuk çatışmasını beraberinde getirmiş, bundan dolayı hukuki uygulamalar Cumhuriyet öncesi karışık ve içinden çıkılmaz bir hal almıştır (Karabekiroğlu, 2014, s. 170). Bu durumda modern hukuk kurallarının benimsenmesi zorunlu hale gelmiş, bu doğrultuda laiklik ilkesinin de hukuk kurallarına uygulanması ve kanunların dini kuralların dışında tutulması akıl, mantık ve bilimsel veriler ile yapılması gerekmiştir (Gökhan vd. 2016, s. 210). Eski hukuk kurallarının tamamen değiştirilmesi gerektiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır (Kara, 1969, s. 62-64).

Mecelle eski Osmanlı hukuk kurallarına göre oldukça modern bir hukuk olsa da 20. yüzyılda hukuksal sorunlarını çözmek için yeterli olmadığı görülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti’nin modern ve laik bir sisteme geçmesi ve çağdaş hukukçuların

yetiştirilmesi için 5 Kasım 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi açılmıştır (Gökhan vd. 2016, s. 2010). Cumhuriyet döneminin ilk yüksek kuruluşu olan bu mektebin açılışında Mustafa Kemal Paşa: “Eski hayat kuralları ve eski hukuk yerine, yeni hayat kuralları ve yeni hukuku alarak, esaslı ve temelli değişiklikler yapmak teşebbüsündeyiz...” sözleriyle hukuki alanda yapılacak olan düzenlemelerin yöntemini açıklamıştır (İnan, 1974, s.117).

Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşayan vatandaşlara aynı hukuk kurallarının uygulanması ve toplumun gereksinimlerinin karşılanması amacıyla yeni bir hukuksal düzenlemeye gidilmiştir. 17 Şubat 1926 yılında kişi hukuku, miras hukuku, aile hukuku ve aynı haklar olmak üzere dört bölümden oluşan, 937 madde olan, İsviçre’den alınan Medeni Hukuk 6 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Gökhan vd. 2016, s. 211). İsviçre Medeni Kanun’un tercih edilmesinde kanunun yeni olması, dilinin açık ve anlaşılır olması, hakime takdir yetkisini vermesi Türk toplum yapısına uygun bulunması gibi etkenler etkili olmuştur (Yalçın, 2015, s. 404).

Demokratik hukuk yapısının temel taşlarından biri olan Medeni Hukuk Mustafa Kemal Paşa’nın bilimsel ve akılcı düşünceye vermiş olduğu önemi ortaya koymaktadır (İnan, 1974, s.117-122). Toplumsal yapımızı değiştiren ve Türk Devrimi’nin temel taşlarından olan Medeni Yasa hukuk sistemimizin laikleşmesini hızlandırırken diğer yandan kadın hakları bağlamında başlı başına bir devrim niteliğindedir (Yılmaz ve Şenşekerçi, 2002, s. 140). Bu doğrultuda 1926 Türk Medeni Yasa ile;

- Toplumsal yaşamda kadın ve erkek eşitliği sağlanmıştır.
- Evlilikte resmi nikah zorunlu hale getirilmiştir.
- Tek eşle evlilik benimsenmiştir.
- Kadınlara istediği mesleği seçme hakkı tanınmıştır.
- Mahkemelerde tanıklık yapma, boşanma ve miras konularında kadın ve erkek eşit tutulmuştur.
- Hak ve ödevler açısından vatandaşlar eşit haklara sahip olmuştur.
- Patrikhanelerin din işleri dışındaki yetkileri ve azınlıkları kontrol etme hakları kaldırılmıştır (Cebeci, 2007, s. 186).

Türk kadınının toplumdaki yerini önemseyen ve kadın haklarına yönelik çeşitli yasal düzenlemeleri içeren Türk Medeni Kanunu’nun kabulüyle birlikte 3 Nisan 1930 yılında çıkarılan Belediye Kanunu’yla; kadınlara oy verme, seçme ve seçilme hakkı

tanınmıştır. 26 Nisan 1933'te yürürlüğe giren Köy Kanunu ile muhtar olabilme ve köy ihtiyar heyetine seçilme hakkı tanınmıştır. 5 Aralık 1934'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddelerinde yapılan değişiklik ile kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır (Yılmaz ve Şenşekerci, 2002, s. 141).

Türk Medeni Kanunu'nun kabulü, hukukun laikleşmesinin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Toplumsal yapının değişmesiyle kulluk anlayışından yurttaş anlayışına, ümmet anlayışından ulus toplumuna geçişte oynadığı rol oldukça büyük olmuştur. Türk Medeni Kanunu'nun kabulü aynı zamanda toplumsal eşitliğin sağlanmasına da katkı sağlamıştır (Cebeci, 2007, s. 186).

3.6. MUSTAFA KEMAL VE TÜRKÇE EZAN VE HUTBE

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında sıkça tartışılan konulardan bir tanesi de ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi konusu olmuştur. Ali Suavi II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı aydınlarından olup, Kur'an-ı Kerim ve ibadet konularında milli dille hareket edilmesini savunmuştur. Ali Suavi, tercüme ile ibadet edilebileceğine yönelik en önemli dayanak olarak Ebu Hanife'nin "Kur'an'ın Farsça tercümesinin namazda okunabileceği" şeklindeki düşüncesine dayandırmıştır (Altuntaş, 1998, s. 20-56).

Ali Suavi Arapça yapılan bir hutbenin halkın anlamasına engel olduğu, bu nedenle hutbelerin Türkçe okunması konusundaki görüşünde ısrarcı olmuştur. Ali Suavi'nin Kur'an ve ibadet dili konusundaki düşünceleri Cumhuriyet Dönemi'ndeki benzeri uygulamalara örnek olmuştur (Ocak-Gez, 1994, s. 26).

Mustafa Kemal Paşa'yı etkileyen aydınlardan olan Ziya Gökalp de ibadet dilinin Türkçe olmasını savunan düşünürlerimizdendir. Gökalp, ibadetten duyulacak hazzın duaların anlaşılması ile doğru orantılı olacağı görüşünü savunmuştur. Gökalp, Kur'an'ı Kerim'in Türkçe çevirisinin okullarda okutulması gerektiğini savunmuştur. (Altuntaş, 1998, s. 86).

Gökalp ibadet dilinin Türkçe olmasını şu dizelerle ifade etmiştir:

“Bir ülke ki camisinde Türkçe ezan okunur.

Köylü anlar manasını namazdaki duanın,

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.

Küçük büyük herkes bilir, buyruğunu Hüda'nın,

Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın”

Gökalp, dizelerinde ibadet dilinde Türkçeleşme konusunda ki fikirlerini en net biçimde ifade etmiştir (Gökalp, 1976, s. 11).

Tarih boyunca İslam devletlerinde hutbeler önemli yere sahip olmuştur. Sözcük anlamı itibariyle hutbe demek dini öğüt demektir. İslam devletlerinde hutbeler halka hitap etmek amacıyla etkin şekilde kullanılmıştır. Hutbeler halkın toplu ibadet yeri olan camilerde cuma ve bayram günlerinde, namazların öncesinde veya sonrasında okunmuştur. Hutbelerde ülkenin önemli sorunları ya da halkı ilgilendiren konulara değinilmiştir. Halkı ele alınan konuda bilgilendirme yapılırken hutbe ile Allah'ta anılmıştır. Dinin toplum hayatında öneminin farkında olan Mustafa Kemal Paşa, toplumun aydınlatılması açısından din bilginlerinin de yetiştirilmesine önem vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, din bilginlerinin İslam'ı öz kaynağından öğrenerek günün koşullarına göre çağa uygun yorumlayabilecek nitelikte olmalarını istemiştir. Minberlerden halkı hutbelerle aydınlatacak kişilerin iyi yetişmiş olmaları gerektiğine, aksi halde bilgi donanımı eksik din alimlerinin faydadan ziyade zararlı olacaklarını ifade etmiştir (Sarıkoçuncu, 2009, s. 80).

Hutbelerin halkın bilinçlendirilmesindeki rolünün farkında olan Mustafa Kemal Paşa, hutbelerin Arapça değil Türkçe olması gerekliliğinin üzerinde ehemmiyetle durmuştur. Bu konudaki düşüncelerini ilk olarak 1 Mart 1922'de mecliste yaptığı konuşmasında ifade etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 246-247).

7 Şubat 1923'te Balıkesir Zağnos Paşa Camii'ndeki konuşmasında hutbeyi Türkçe olarak ifade etmiştir. Hutbelerin halkı bilgilendirmesi gerektiğini ve halkın anlayabileceği şekilde anlatılması için büyük çaba sarf etmiştir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 98).

21 Şubat 1925'de TBMM'de Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi görüşülürken, Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesi ve hutbelerin Türkçe okunması gündeme gelmiştir. Meclisteki görüşmeler sonucunda Diyanet İşleri Başkanlığınca Türkçe bir hutbe kitabı hazırlanması kararı alınmıştır. Bu karar doğrultusunda 58 hutbe örneği, oluşturulan komisyon tarafından hazırlanarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na sunulmuştur. Sunulan hutbeleri uygun bulan Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi bu hutbeleri, hatiplere göndermiştir. Rıfat Börekçi hatiplere gönderdiği yazıda dua övgü ile bundan

sonra gelen Kur'an ve Hadis metinlerini Arapça ve Türkçe okunmasını, yalnızca öğüt kısmının Türkçe okunmasını istemiştir (Sarıkoyuncu, 2009, s. 96).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca 1927 yılında içerisinde 51 adet Türkçe hutbe bulunan kitap bastırılarak kitabın içeriğinde hutbenin nasıl okunması gerektiği anlatılmıştır. Hutbelerin tamamen Türkçe okunması 1932 yılında gerçekleştirilse de bu iş denemeden ibaret kalmış, sonrasında hutbeler Rıfat Börekçi'nin 1927'deki talimatnamesinde belirttiği şekliyle okunmaya devam edilegelmiştir. (Sarıkoyuncu, 2009, s. 97).

Mustafa Kemal Paşa cami ve mescitleri Allah'a ibadet edilen yerler olmanın yanı sıra, halkın birbiriyle ilişkilerini geliştirebilecekleri sosyal alanlar olarak görmüştür (Arsan, Kocatürk, Borak, 1999, s. 98). Mustafa Kemal Paşa'nın hutbeleri Türkçeleştirmesini eleştiren kimseler onun namazı Türkçe kıldırmak istediğini ve duaların Arapça aslını tamamen yasaklayacağı kaygısıyla dinde Türkçeleştirme isteğini kavrayamamışlardır. Mustafa Kemal Paşa, Kur'an-ı Kerim'in Arapça metnini hiçbir zaman yasaklatmamıştır. O'nun asıl arsusu halkın Kur'an-ı Kerim'i anlamasını sağlamak olmuştur (Kara, 1969, s.67-69).

1932 yılında dinde Türkçeleştirmenin en önemli adımlarından biri de Türkçe ezan olmuştur. 29 Ocak 1932'de ilk Türkçe ezan Hafız Sadık tarafından Kuşadası'nda okunmuş olup 30 Ocak 1932'de İstanbul Fatih Cami'nde Hafız Rıfat Bey ikinci ezanını önce Arapça sonra Türkçe olarak okumuştur. Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi tarafından 4 Şubat 1933'de bütün müftülöklere gönderilen bir tamim ile, Türkçe Ezan ve Türkçe Kamet'in Türkiye'nin her yerinde uygun biçimde uygulanacağı bildirilmiştir. Ezanın Türkçe okunması amacıyla başta bazı yerler belirlenmiş ve sonrasında tüm yurttaki Türkçe okunmasına karar verilmiştir (Dikici, 2006, s. 80-85).

Türkçe ezan ve Türkçe kamet uygulaması bazı bölgelerde tepki ile karşılanmıştır. 1 Şubat 1933'te Bursa Ulu Cami'nde Cuma namazında halktan bir grup İstanbul'da ezan Arapça okunurken burada neden Türkçe okunuyor diyerek tepki göstermişlerdir. Yaşanan bu olaya müdahale edilmiş olsa da bu konu Mustafa Kemal Paşa'ya "Bursa'da irtica faaliyeti baş gösterdi" şeklinde aktarılmıştır. Yaşanan olayı yerinde incelemek isteyen Mustafa Kemal Paşa Bursa'ya gitmiş ve burada Türk Gençliğine Bursa Nutkuyla seslenerek inkılaplara sahip çıkmalarını talep etmiştir (Erdoğan, 2021, s. 1418-1420).

Mustafa Kemal Paşa ezan, ikamet, tekbir, sala ve hutbenin Türkçe olarak okunmasını istemiştir. O dönemde hutbelerin vaaz ve nasihat kısmı Türkçe olarak halka okunmuştur. Cumhuriyetin ilk döneminde ibadet dili ile ilgili olarak ezan, kamet, tekbir ve salanın Türkçe okunmasına dair yasal bir hüküm çıkarılmamıştır. Ezanın Türkçe okunmasına ilişkin yasal zorunluluk 2 Haziran 1941 tarih ve 4055 sayılı yasayla değiştirilen Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi ile değiştirilmiştir (Sarıkoyuncu, 2009, s. 107-109).

Ezanın Türkçe'ye çevrilmesi dil meselesi olarak algılanmayıp, dine müdahale olarak halka yansımış olsa da buradaki asıl amaç halkın ezanı kendi dilinde anlamasını sağlamak olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ATATÜRK VE LAİKLİK

4.1. LAİKLİK NEDİR?

Laiklik kavramı eski Yunaca “laikos” sözünden gelmiştir. “Din adamı olmayan insanları” ifade etmek amacıyla kullanılan bu kelime ile Ruhban sınıfına üye olmayan bütün insanlar tarif edilmiştir. Bu kelime sonrasında “laicus” olarak Latinceye geçmiş, Türkçe’ye de Fransızcadan dahil olmuştur (Ateş, 1994, s. 21).

Osmanlıda bazı düşünürler laik sözcüğünün yerine başka kelimeler koymaya çalışılarda etkili kabul görmemiştir. Bu bağlamda Ziya Gökalp “ladini” (bir anlamda din dışında kalan) kelimesini kullanırken, Müşir Ahmet Paşa ise “laruhbani” (bir anlamda ruhbanlar dışında kalan) kelimesini kullanarak dile dahil etmeye çalışmıştır (Ateş, 1994, s. 21-24). Özellikle Avrupa’da gelişen olaylarla ortaya çıkan bu ifadeler dile yeterince yerleşmemiş ve Cumhuriyet Dönem’i ile birlikte laik ve laiklik kelimeleri dilde etkin olarak kullanılmıştır. Laiklik kelimesinin bu dönemde etkili olmasında siyaseti dinin etkisinden kurtarma çabası ve cumhuriyetin halk egemenliği fikrini yerleştirme düşüncesi etkili olmuştur (Sarıkoyuncu, 2018, s. 39-40).

Laiklik tarihsel süreçten incelendiğinde Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Feodal sistemin çökmesi sonucu Hristiyan kilisenin yüzyıllardır yaymış olduğu dogmaların geçersizliği coğrafi keşiflerin de etkisiyle ortaya çıkmıştır (Ateş, 1994, s. 25). Batıda yanlış olan bilgiler ortaya çıktıkça bu dogmaların yerini bilimsel nitelikli bilgiler almaya başlamıştır. Gücünü ve otoritesini Tanrı’ya dayandıran siyasi erkin yerini zamanla gücünü ve otoritesini topluma dayandıran ve bağlı bulunduğu topluma karşı sorumlu bir siyasal iktidar anlayışına bırakmıştır (Kışlalı, 2001, 152-153).

Laiklik ile ilgili belli başlı ana nitelikleri incelediğimizde din ve devlet ayrılığı, din ve vicdan özgürlüğü, farklı inançlar arasında ayrım yapılmaması, dinin öteki toplumsal katmanlardan ayrılması, dinin bireyselleşmesi, din ve dünya işlerinin ayrılması gibi ana temalar etrafında ifade edildiği görülmüştür (Toker, 2009, s. 62).

Ali Fuat Başgil’in anlayışına göre laiklik “din hürriyetini ve bundan doğan vatandaşlık hakkını korumak” olarak nitelendirilirken, Yavuz Abadan’a göre ise “Laiklik dinin, siyaset ve devlet işlerine karıştırılmamasını ve toplumdaki her birey için vicdan hürriyetinin sağlanmasını gerektirir.” şeklinde ifade etmiştir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 40). Toktamış Ateş ise laikliği “yönetenlerin yönetme yetkilerini Tanrı, ya da din kurumu dışında bir kaynaktan aldıkları yönetim biçimi” şeklinde ifade etmiştir (Ateş, 1994, s. 28). Laiklik ile sadece din ve devlet işlerinin ayrılması düşünülmemeli, bunun

yanı sıra toplum ve devlet düzeninin akla ve bilime dayandırılması, devletin kurum ve kurallarının dine bağlı olmaması anlatılmak istenmiştir.

Kışlalı, “laiklik din ve vicdan özgürlüğünden ibaret sayılmamalıdır” görüşünü savunmuştur. Toplumda din ve vicdan özgürlüğünün tanınması o toplumda laikliğin kabul görerek yerleştiğinin göstergesi de sayılmamıştır (Kışlalı, 2001, s. 151). O halde laiklik tüm din ve inançlardan insanların eşit koşullarla, aynı kurallara uymak durumunda oldukları, toplumdaki hiçbir bireye dinsel ayrıcalık ve üstünlük tanımayan bir düzendir (Kışlalı, 2001, s. 152).

Filiz’e (2008) göre laiklik “siyasi, sosyal toplumsal anlamda devletin bireyle Tanrı arasındaki bürokrasiyi kaldırması demektir” şeklinde tanımlanmıştır. Bir başka yönüyle laiklik siyasi, toplumsal ve hukuksal alanda dinin bireysel alana iletilmesi ve dinin bireysel bir olgu olarak var olması olarak ifade etmiştir. Devletin din olgusunu ortaya koyma aşamasında siyasal, toplumsal ve hukuki alanlarda tarafsızlığını sürdürebilmesi olarak tanımlamıştır (Filiz, 2008, s. 11)

Fırlalı’ya (1995) göre, laikliğin mahiyeti, içerik ve kapsamının ne olduğunu, sınırları hakkında görüş birliğine varılan ortak bir anlayışın olmadığını ifade etmiştir (Fırlalı, 1995, s. 100).

Laiklikle ilgili olarak üzerinde tam uzlaşılan ortak bir tanımın kesin hatları ile oluşamamasında, herkesin kendi eğilimlerine göre laikliği ele alma çabası etkili olmuştur. Laikliğin genel manada “Din ile ilgili olmayan dünya ve devlet işlerini, dinsel güçlerden ayırıp bağımsız hale getirmek” olarak tanımlansa da bunun yanı sıra siyasal, hukuksal, felsefi ve sosyolojik anlamları da bulunmaktadır.

Siyasal anlamda laiklik, siyasal iktidarın dinsel güç ve otoriteden uzaklaşarak tamamen bağımsız hale dönüştürülmesini ifade eder.

Hukuksal anlam olarak laiklik anlayışında devlet ile dinin birbirine müdahale etmemesini, karışmamasını ifade etmektedir.

Felsefi anlamda laiklik anlayışı, aklın hakimiyet ve egemenliğinin iman ve inancın yerine kabul edilmesini savunur.

Sosyolojik anlamda laiklik ise din ve devlet işlerinin ayrılması ve din özgürlüğünü benimser. Vatandaşların din özgürlüğünü koruma görevi devlete aittir (Sarıkoyuncu, 2018, s. 43).

Tarihsel gelişim süreci içinde laikliğin ortaya çıkışı iki sebebe bağlanmıştır. Birinci sebep değişen koşullara aklın ve bilimin ışığında çözümler sunabilmek, ikinci sebep ise farklı inanç ve görüşteki bireylerin toplumda barış içinde bir arada yaşayabilme ortamını sağlayabilmek olmuştur (Kışlalı, 2001, s. 151-152).

Eyuboğlu'na göre laikliğin uygulanması konusunda olmazsa olmaz altı ilkesi vardır. Bu ilkeler aşağıda kısaca ifade edilmiştir.

1- Düşünsel Özgürlük İlkesi: Düşünce özgürlüğü laikliğin en temel koşuludur. Kişilerin kendilerine ait düşüncelerini sınıf ya da zümre farkı olmaksızın her koşul ve ortamda özgürce ifade edebilmesidir. Bu hak kişilere tanınmış olan vazgeçilemez, evrensel bir haktır.

2- Yansızlık İlkesi: Devletin bütün inanç sistemlerine eşit mesafede bulunması, hiçbir inanca ayrıcalıklı davranıp, üstün saymasının mümkün olmamasını ifade etmektedir.

3- Bilimsellik İlkesi: Laiklikte akıl ve bilim öncülüğünde bilimsel veri ve yasalara uygun hareket eden bir anlayışı ifade etmektedir.

4- Eşitlik İlkesi: Laiklikte kadın ve erkek arasında eşitlik anlayışı hakimdir ve evrensel hukuk anlayışı ile de güvence altına alınmıştır. İnsan olarak hiç kimse bir diğerinden üstün ya da aşağı kabul edilemez.

5- Açıklık İlkesi: Laiklik, kişilerin düşünce ve inançlarını açık bir biçimde ifade edebilmelerini kapsar. Açık ve net olarak anlaşılamayan, farklı anlamlara çekilebilen yorumlardan kaçınır.

6- Çağdaşlık İlkesi: Laiklik çağın getirdiği modern yenilikler ve gelişmeleri, bilimsel buluşları kabul ederek uyum sağlamaktır. Dini kökenli olup yaşanan çağın gerisinde kalmış inançlar laiklik anlayışı ile örtüşmemektedir (Eyuboğlu, 1994, s. 101–112).

Ortaçağdaki feodal ve skolastik sisteme karşı tepki olarak ortaya çıkmış ve modern çağın demokrasi anlayışı ile harmanlanarak daha da anlam kazanmış olan laiklik sekülerizm ve ataizm gibi kavramlarla da sık sık karıştırılmıştır. Sekularizm Latince'de “secularis” kelimesinden gelmiştir. Sekülerizm dünyaya ait “dünyevi”, maddeye ait “cismani” anlamlarını ifade etmiştir. Sekülerizme göre toplumsal ahlak

anlayışı ve standartlarının dinlere göre değil güncel yaşama göre uyarlanmasını savunmuştur (Ateş, 1994, s. 22-23).

Sekülerizm, İngilizce'de dini ve ruhani olmayan, maddi ve dünyevi olan, dinin hayata müdahale etmemesini zorunlu kılan ilke ve sistem anlamına gelmektedir. Sekülerizm kavramı daha çok Katolik inancını eleştiren, çoğunlukla Protestanlığın etkin olduğu Almanya, İngiltere gibi ülkelerde daha etkin kullanılarak, toplumsal hayatta dinin gücünün ve etkisinin giderek azalmasını ifade eder. Sekülerizmin İngiltere ve Almanya'da laik anlamında kullanılması Türkçe'de de zaman zaman anlam bulanıklığına yol açmıştır (Sarıkoyuncu, 2018, s. 41).

Sekülerizmin sosyal, kültürel hayatı yakından ilgilendiren ve toplumun yaşam biçimi ile bağlantılı olan sosyolojik bir olgudur. Niyazi Berkes sekülerizmi çağdaşlaşma olarak tarif etmiştir (Berkes, 2016, s. 45-150). Sekülerizm laikliğin birçok unsurunu içermekte olmasına rağmen laiklikle aynı kabul edilmemiştir. Sekülerizm daha sosyolojik bir anlamı ifade ederken, laiklik ise devleti yönetmede dini tarafsızlığı içerdiğinden siyasal alana vurgu yapmıştır (Berkes, 2016).

Laiklik ile karıştırılan bir kavram da hoşgörü olmuştur. Hoşgörü, bireysel ve toplumsal olarak kişilerin inanç ve düşüncelerine tanınan özgürlük olarak tanımlanmıştır. Hoşgörü, laiklik demek değildir. Laiklikle iç içeymiş gibi ifade edilegelen bir kavram da ateizm ifade edilmiştir. Ateizm, laiklik ile de sekülerizm ile bağdaştırılamayan bir kavram olmuştur (Ateş, 1994, s. 22).

Laik devlet demek dini kabul etmeyen devlet sistemi demek değildir. Laik devlet, dinin insanlara baskı aracı olarak kullanılmasına müsaade etmemektedir. Laik devlette din kuramı kişilerin özel hayatları ve özel yaşamlarının düzenlenmesine yöneliktir. Laik bir devlette, dinsel kurallara göre düzenlemeler bulunmamaktadır (Kışlalı, 2001, s. 152).

Laikliği benimsemeyen devletlerde din ve vicdan özgürlüğünün bulunmadığı görülmektedir. Laikliği benimsemiş olan devletlerde ise herhangi bir dine inanan kimsenin o dinin gereklerini rahatça yerine getirebildiği görülmektedir. Laik devlet sisteminde, kişilerin vicdanına ve inancına karışmayacak bir sistem inşa edilerek inanç özgürlüğü sağlanmaktadır. Laik devlet sisteminde din özgürlüğü bir dine inanmayı ifade ettiği kadar herhangi bir dini ya da o dinin içindeki bir inancı reddetme hakkını da

kişilere vermektedir. Din ve vicdan özgürlüklerinin tanınmadığı bir devlet demokrat olma özelliğine sahip olamamaktadır (Mumcu, 1991, s. 30-32).

4.2. ATATÜRK VE LAİKLİK

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gerçekleştirdiği en önemli inkılaplarından biri “laiklik” olmuştur. Laiklik ile Türkiye Cumhuriyeti'nde köklü birçok değişikliğin temeli oluşturulmuştur. Laiklik ile çağdaş bir toplum oluşturulmak istenmiş, bunun için bir dizi yenilik gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın anlayışına göre laiklik sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demek değildir. Laiklik; tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir (Arsan, Kocatürk ve Borak, 1997, s. 215).

Mustafa Kemal Paşa yeni kurduğu devlette, özgürlüğe önemli bir yer vermiştir. Bağımsız devlet olma anlayışından kişilerin temel hak ve özgürlüklerine kadar toplumun her alanında, her kesimin yararlanacağı özgürlükler inşa edilmesine büyük çaba sarf etmiştir. Özgürlük ve bağımsızlık anlayışı Türk inkılabının en belirgin özelliklerinden olmuştur. Bu bağlamda din vicdan özgürlüğü de ayrı bir yer tutmuştur. Milli Mücadele sonrasında Anadolu halkının bin bir emek ile oluşturduğu yeni cumhuriyette laiklik anlayışı ile her alanda özgürleşme toplum hayatına yerleştirilmeye çalışılmış, bu amaçla birçok inkılap gerçekleştirilmiştir (Mumcu, 1991, s. 7-9).

İslami anlayışta din konusunda kişilerin özgür iradeleri ile hareket etmeleri inancına paralel olarak Mustafa Kemal Paşa'da, toplumdaki her bireyin inandığı dinin gereklerini yapmak ya da yapmamak da özgür olmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyeti'nde, her vatandaşın istediği dini ve inancı seçmede özgür olduğunu, her dinin merasiminin de serbestçe gerçekleştirilebileceği hür bir ortamın bulunduğunu ifade etmiştir. Ülkesindeki hiçbir vatandaşa inancı konusunda zorlama ve baskı yapılmamasını uygun bulmuştur. Ülkede ibadet hürriyeti bulunduğunu fakat yapılan ibadetlerin, güvenlik ve genel adaba aykırı olamayacağı, siyasi gösteri şeklinde gerçekleştirilemeyeceğini belirtmiştir (İnan, 1959, s. 470).

Atatürkçü anlayışta din ve vicdan hürriyetini sağlanmasının Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş devlet olma yolundaki en önemli koşul olarak belirlenmiştir. Atatürkçü inanç sisteminde hiçbir dini kurumun diğer dinlerle mücadele etmemesi uygun bulunmuştur. Kişilerin eksik ya da hatalı dini inançlarına asla müdahale edilmeden kişilerin İslam dininin öngördüğü şekilde Allah ile kul arasında olan

ilişkinine hiç kimsenin giremeyeceği fikrini savunmuştur. Bu durum Kuran-ı Kerim’de 22. sure 17.’ci ayette de şöyle ifade edilmiştir: “Doğrusu inananlar ve yahudiler, sabiiler, Hristiyanlar, Mecusiler, puta tapanlar arasında kıyamet gününde Allah kesin hüküm verecektir. Doğrusu Allah, her şeye şahittir” diye ifade edilmiştir.

Bernard Levis Türkiye’de uygulanan Kemalist din siyasetinin dinsizlik olmadığı, temelinde laikliğin bulunduğunu ifade etmiştir. Bu sistemin amacı İslam’a zarar vermek değil İslam’ı kuramsal hale dönüştürmektir. Dinin ve din adı altında toplumda oluşan gereksiz uzantılarının sonlandırılıp, dinin bir inanç ve ibadet meselesi olduğu ve böylede kalması gerektiği anlayışı topluma kazandırılmaya çalışılmıştır (Levis, 1962, s. 405-406).

Felix Körner’e göre Mustafa Kemal Paşa’nın İslam karşısındaki tutumu pragmatik bir tavır olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın İslam’ı toplumsal, ulusal birliğin ve ahlaki güdülenmenin bir kaynağı olarak gördüğünü düşünmüştür (Toker, 2009, s. 5).

Fığlalı ise Mustafa Kemal Paşa’nın laiklik anlayışını, ilmilik; dini devlet işlerine ve siyasete karıştırmamak, dinin bir takım siyasetçiler ve softalar elinde bir çıkar aracı olmasına kesinlikle engel olmak, kimseyi inançlarından dolayı kınamamak, kimseyi ibadete zorlamamak, “umumi adab ve ahlaka mugayir” olmamak şartıyla kimsenin ibadetini engellemek ve yasaklamamak; ama her ferdi de din ve dinayeti açısından eğitmek ve öğretmek şeklinde ifade etmiştir (Fığlalı, 1995, s. 106-107).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde yapılan köklü değişiklikler incelendiğinde, toplum hayatına hizmet etmeyen birçok uygulamanın değiştirilip yerine içinde bulunduğumuz çağın gereklerine uygun, akıl ve bilimin öncülüğünde düzenlemelerin yapılmıştır. Cumhuriyet’in ilanı sonrasında halifelik kaldırılmış, Şer’iye Vekaleti kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Bakanlığı kurulmuştur (Genç, 1998, s. 28-108).

Türkiye Cumhuriyeti’nde laiklik hemen yürürlüğe girmemiş, evre evre gelişmeler sonrasında gerçekleşmiştir. Laiklik ile devletin ümmet olma anlayışından millet olma bilinciyle, ülkede milli birlik ve beraberlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yolla çağdaş dünya medeniyetleri arasında yerini alacak hatırı sayılır bir ulus devlet oluşturulmak ana hedef olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nde laiklik ile birlikte ulusal egemenlik ilkeside toplumda yerleştirilmek istenmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrası toplumun ümmet olma bilincinden uzaklaşarak batı modernizmine ayak uyduran çağdaş

bir toplum oluşturma arzusu ile ulusal bir devlette ulusal egemenliğin yerleşmesi ülküsü birleşmiştir (Avcı, 1999, s. 72).

Laik Cumhuriyete ve Atatürk inkılaplarına yönelik ciddi eleştiri ve saldırılar kurulduğu günden günümüze süregelmiştir. Bu konudaki en sistemli karşı çıkış “dinsizlik” iddiaları ve Cumhuriyet idaresinin ibadet özgürlüğünü ortadan kaldırdığı iddiasıdır. Laik devlet düzeninin Müslüman kesimleri ezdiğine yönelik toplumda bir algı oluşturulmak istenmiştir. Fakat laiklik dinsizlik olmadığı gibi Türkiye Cumhuriyeti’nde de herkes inancını yaşamak noktasında özgür bırakılmıştır (Mumcu, 1991, s. 23).

Mustafa Kemal Paşa’nın gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmeyi hedeflediği reformlarda da görüldüğü gibi, dini, onu kullananların tekelinden kurtararak, ilerlemeye engel olmadan dinin aşama kat etmesini hedeflemiştir. İnsanların dinin özüne uygun şekilde eğitilerek, bireysel bilinçlenmeyi sağlanarak, inançlarını yaşayabilmeleri için modern anlayışa sahip din adamları yetiştirilmesine gerek duyulmuştur. Mustafa Kemal Paşa’ya göre toplumda dinsel bilinçlenme sağlanmadığı sürece dini kullanmak isteyen art niyetli insanlara hep rastlanılmış ve rastlanmaya da devam edilecektir. Bunun önüne geçmek amacıyla önce Şeyhülislamlık makamının yetkileri TBMM Hükümetleri döneminde Şer’iye ve Evkaf Bakanlığı’na devredilmiş, Cumhuriyet’in ilanından sonra da Diyanet İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Diyanet İşleri Bakanlığı denetiminde din eğitimi gerçekleştirilecek ve bu eğitimi alan uzmanlar toplumu aydınlatma görevini yerine getirmesi kararlaştırılmıştır (Fırlı, 1995).

Mustafa Kemal Paşa, taassup ve irtica ile mücadelede en güvenilir yolun uzman din bilginlerinin halkı aydınlatması yolu ile başarıya ulaşılacağına inanmıştır. Bu amaca hizmet etmesi için yetiştirilen din alimlerinin dini kaynağından öğrenerek, dini bilgileri modern çağa uygun şekilde akılcı ve çağdaş yorumunu yaparak günümüzün değer yargılarına aktarabilmesinin laik cumhuriyet için elzem olduğu kanısında olmuştur (Yakıt, 2006, s. 59).

4.3. DEVLETİN LAİKLEŞMESİ YOLUNDA ATILAN ADIMLAR

Türkiye Cumhuriyeti’nde uygulanan laiklik anlayışı kesinlikle dine karşı olan, dini kabul etmeyen bir anlayış değildir. Laiklik ile din düşmanlığı ya da karşıtlığı yapılmamış aksine toplumda dini hoşgörü sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Türkiye’de eskiye dayanan teokratik devlet düzeninden gelen uygulamalara laiklik ile

son verilmiştir. Devletin laikliği benimsemesi milletin İslami anlayıştan uzaklaşması ya da uzaklaştırılması, ayrıştırılması anlamı taşımamıştır. Bunun aksini iddia edenler dini kullanarak, halkı ayrıştırma amacı güderek bu durumdan fayda elde etmek isteyenler olmuştur (Ateş, 1994, s. 30-34).

Mustafa Kemal Paşa dini uygulamaların devlet işlerine karıştırılmasına karşı çıkmıştır. O, bu konudaki görüşlerini:

Din ve vicdan hürriyetine inanmak gerekir. Herkes kendi vicdanına göre, dininin icaplarını yapmalıdır ki, ben de bu fikirdeyim, amma öyle kesin bir kararım var ki ona kimseyi müdahale ettirmem, yani din işlerini kesinlikle devlet işlerine karıştırmam, karışanı da kim olursa olsun ağır cezalandırırım.

sözleri ile din ve devlet işlerinin ayrılmasına verdiği önemi net şekilde belirtmiştir (Ulus, 2016, s. 90).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde ilk olarak egemenliğin temeli laikleştirilmiştir. Bu yönde atılan ilk adımlar milli mücadele yıllarında başlamıştır. Amasya Genelgesi’nde “Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” ifadesiyle millet iradesinin hareket noktası olacağı belirlenmiştir. Bu ifadeler Erzurum ve Sivas Kongrelerinde de “Milli iradeyi hakim kılmak esastır.” maddesiyle daha da etkin hale gelmiştir. Bu anlayışla ümmet anlayışının yerini hakim millet anlayışı almıştır.

Milli Mücadelenin en zorlu günlerinde de Mustafa Kemal Paşa’nın din ve devlet işlerini birbirinden ayırt etmek istediğini, aktarılan şu anekedotta net şekilde görülmüştür. Birinci Millet Meclisi’nin hatibi Esat İleri Atatürk ile ilgili bir anısında:

Büyük Taarruz yeni başladığı günlerden birinde Gazi tüm hocaların ve kumandanların toplanmasını talep ederek orada bulunanlara:

-Din için yol bir midir, yoksa farklı mıdır?

Herkesin susup birbirine baktığı anlarda Gazi, oradaki herkesten tek tek cevap istemiştir. Gazi’nin etrafında bulunanlar:

-Elbette birdir.

Cevabını vermeleriyle Gazi gülümseyerek:

-Öyle olması gerekir, fakat öyle değildir. Bakınız İstanbul Hükümet'i beni idama mahkum etti ve orada bulunan dinin büyük temsilcisi de bunu onayladı. Burada da dinimizin en büyük mümessili İstanbul Hükümeti'nin verdiği ve Şeyhülislam'ın onayladığı fetvayı onaylamıyor. O halde din için yol bir değildir.

Herkesin sustuğu o anlarda. Gazi sözlerine şöyle devam etmiştir:

-Din ile dünya işlerini birbirinden ayırmak gerekir.

Bu sözlerinin ardından toplantı sona ermiş herkes ayrılmıştır. Mustafa Kemal Paşa savaş meydanında dahi laiklik yolunda ülkenin geleceğinde atılacak adımları planlamaktan geri durmamıştır (Borak, 2004, s. 99-100).

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılışından itibaren belirlenen hedefler arasında padişahın-halifenin düşman elinden kurtarılması da bulunmuştur. Meclis bu yetkiyi ve gücü de millet iradesinden almıştır.

1921 yılında ilan edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile de "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir." maddesi ile egemenliğin kaynağının laikleştirilmesi yolunda önemli bir adım atılmıştır (Arsan, Kocatürk, Borak, 1997, s. 164).

Türkiye Cumhuriyet'inde de laiklik yönünde bazı adımlar atılmıştır. Bunlar:

*Saltanatın kaldırılması

*Cumhuriyet'in ilan edilmesi

*Halifeliğin kaldırılması

*Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin Kaldırılması

*Tevhid-i Tedrisat Kanunu

*Şeriye Mahkemelerinin kaldırılması

*1928 Anayasa değişikliği ile "Türkiye Devleti'nin Din'i İslam'dır." ifadesi ile TBMM'nin görevleri arasında yer alan "ahkamı şeriyenin tenfizi" ibaresinin çıkarılması ile laikleşme yolunda anayasanın laikliği de kabul edilmiştir.

*Cumhurbaşkanı ve milletvekilleri yeminlerindeki "vallahi" sözcüğünün "namusum üzerine söz veriyorum" şeklinde değiştirilmesi.

*1937'de laiklik ilkesinin Cumhuriyetin nitelikleri arasına alınması ile gerçekleştirilmiştir (Kaboğlu, 2001, s. 86-87).

SONUÇ

Mustafa Kemal Paşa'nın içinde yetiştiği toplum hayatında İslami inanç ve buna bağlı uygulamalar her dönem önemini korumuştur. Mustafa Kemal Paşa, vatan müdafaasından yeni kurulan cumhuriyetin temellerini atarken dahi içinde doğup büyüdüğü toplumun önemli bir değeri olan din mefhumunu hep göz önünde bulundurmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın İslami değerleri irdelleyerek, başta İslam Peygamberi Hz. Muhammed olmak üzere onun yaşamı ve savaşlarını çok iyi inceleyip değerlendirdiğini, son din olan İslamiyet'in yüce kitabı Kur'an-ı Kerim'den feyiz aldığı görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa'nın hayatı ve yaptığı uygulamalar incelendiğinde İslam Dinini ve dinin bizlere aktarmak istediklerini toplumun aracısız anlayabilme gayreti içinde olduğu görülmüştür. İslam Dinini geçmişten bu yana devam edegelen şarlatanlıklardan ve hurafelerden kurtaran yeni uygulamalara cesurca adım atmaktan geri durmamıştır. İslam Dini'nin ve dine ait kutsalların halk kitleleri tarafından anlaşılmasına çabalayarak bunları aslolan manevi ve kutsal seviyelerine ulaştırmaya çabalaması İslam dinine yaptığı büyük katkılar arasında yer almıştır.

Halkın geleneksel anlayış içinde devam eden dini inanç kalıplarının, İslam Dinini anlamadan uzak, körü körüne inanç içinde olduğu Milli Mücadele yıllarında acı deneyimlerle anlaşılmıştır. Emperyalist güçlerin ülke topraklarını kendi aralarında paylaşmak için başlattıkları işgallerde dahi ülke içindeki işbirlikçileri ile birlikte dini kendilerine alet ederek, cahil olan halkın kutsal değerlere olan bağlılığını kendi çıkarları uğruna kullanmaktan çekinmediklerini yaşanan hadiseler göstermiştir. İstanbul Fetva'sı ile Anadolu insanı birbirine düşürülmesi sağlanarak, işgal kuvvetleri emellerine bir adım daha yaklaşmışlardır. O zorlu günlerde halkın kafası işgal kuvvetlerinden yana olan fetvalarla karıştırılmak suretiyle ülke içinde iç karışıklık çıkarılmak istenmiştir. İşgallere ve işgalcilerle işbirliği içinde olanlara karşı vatanını seven fedakar din adamlarının halkı aydınlatmaları, Kurtuluş mücadelesinde yadsınamayacak mahiyette yararlı olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa çetin mücadeleler sonucu kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde milli şuuru uyandırarak çağdaş bir devlet oluşturmayı başarmıştır. Türk halkının özünde barındırdığı bağımsızlık ve iman duygusunu harekete geçirerek kazanılan İstiklal Savaşı ile millet bir kez daha küllerinden doğmayı başarmıştır. Askeri

ve siyasi alanda kazanılan başarılar kadar sosyal hayatta da modern atılımlar ardı ardına yapılarak önemli değişimler gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Türk Milleti'nin dinini anlaması ve idrak etmesinin yolunun kulaktan dolma hurafelerle değil, Kur'an'da var olan gerçek bilgiyi öğrenmesiyle mümkün olacağını düşünerek bu konuda çalışmalar başlatmıştır. Türk milletinin dini kültüründe geçmişten gelen yüzyıllık yanlışları bırakabilmesi için; Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmiş ve bu çevirinin halka ulaştırılması için gayret sarf edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'ya göre, gerçek din ilim ve fenle çelişmeyerek toplum yaşamında yol gösterici özelliktedir. Kaderci bir anlayışla teslim olup yerinde sayan, dindarlık adına dünyadan vazgeçen bir ulus yerine çalışıp üreten, disiplinli, gayret ve çabayı bırakmayan bir anlayışın toplumda yerleşmesine çabalamıştır. Bu anlayışın İslam İnancında da yer aldığını vurgulayan ifadelerinde dinin özümsemesini ve toplum hayatına da uyarlanmasını istediği görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa din eğitimiyle de yakından ilgilenmiş, toplumun özellikle de yeni neslin dini bilgiyi ehil kimselerden alması için adımlar atmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türk Milli Eğitimi'nin din konusunda yeni nesle dini tanıtarak; onlarda yeterli dini ve ahlaki altyapıyı oluşturmasının gerekli olduğu düşüncesinden hareketle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasını sağlayarak ulusunun sağlıklı dini bilgilere ulaşmasını kolaylaştırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa din ile ilgili hakkında en çok konuşulan liderlerden olmuştur. O'nun yaptığı bazı yenilikler ve inkılaplar toplumun bazı kesimlerinde farklı anlam bularak, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yaşanan bazı olumsuzlukları da gerekçe göstererek, Mustafa Kemal Paşa'nın dine karşı bir tutum içerisinde olduğunu iddia edenler, dinsizlikle suçlayanlar olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın din ilgili gerçekleştirdiği uygulamalarda amacının dini zayıflatmak ve onu toplum hayatından tecrit etmek olduğuna dair iddialarda bulunan kimselerin, O'nun zihniyetini anlayamadıkları zaman içerisinde anlaşılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 1930 sonrası eski dini fikirlerinden uzaklaştığı iddialarında bulunanlar onun 1935 yılında yayınlattığı Kur'an Tefsiri ile Türk toplumuna yaptığı hizmeti idrak edememişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın toplumda yerleşmiş olan gerici, çağdışı, hurafeye dayanan, dini toplumu sömürü haline dönüştüren uygulamalara karşı almış olduğu önlemler, o günün şartlarında tam olarak anlaşılamasa da zamanla Mustafa

Kemal'in din kisvesine bürünmüş her türlü yanlışa savaş açtığını ve kararlılıkla dini cehaletin toplum üzerindeki etkisini kırmaya çalıştığı anlaşılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın hedefine ulaşmada dini değerleri kullandığı daha sonra da dini ortadan kaldırmak istediğine dair ortaya atılan iddia ve görüşlerin asılsız olduğu yapılan çalışma ile görülmüştür. O'nun kafasında şekillendirerek vakit kaybetmeden uygulamaya geçtiği laik ve çağdaş devlet düşüncesini anlayamayan kimseler onun dini toplum hayatından tamamen çıkarmak istediği zannına kapılmışlar ve yapılan yeniliklere önyargı ile bakmışlardır. Topluma hizmet etmeyen, özünden saptırılmış, hurafeler etrafında şekillenen bir din anlayışına karşı giriştiği reformların ne kadar yararlı olduğu günümüzde daha net biçimde anlaşılmıştır. Dinin kutsallarına hiçbir zaman dokunmayan Mustafa Kemal Paşa dinin özüne asla zarar vermemiştir. O'nun mücadelesi dinin istismarına karşı olmuş, oluşturduğu kurumlarla da sorgulayan, dinin gerçekliğini anlayabilen ve dini günümüze uyarlayabilen bir yapının oluşmasına hizmet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın gerçek din adamları ve din alimlerine hürmet göstermiştir.

Türkiye Cumhuriyet'inde her inançtan insanın inandığı dinin gereklerine göre yaşayabildiği demokratik ve laik bir düzen oluşturulmak istenmiştir. Din istismarı ve aldatmacasının her dönemde devam edegeldiği süreçte o günlerin koşullarında laik devlet düzeni oluşturularak herkesin inancını özgürce yaşadığı bir düzen oluşturmak girişilen en büyük reformlardan biri olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın devletin temelini doğrudan doğruya ulus egemenliğine dayandırması, devlet yönetimini dinin ekseninden çıkarıp uzaklaştırması yaptığı en büyük inkılaplarından biri olmuştur. Laiklik ile devlet yönetimi ve din yönetimi ayrılarak siyasi olarak devletin her kesime ve inanca eşit uzaklıkta durmasını sağlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa laikliğin en önemli kısmını din ve vicdan özgürlüğü oluşturduğu düşüncesiyle hareket ederek toplumda ibadet hürriyetinin oluşmasına çabalamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde laikliğin uygulanmasında zaman zaman dalgalanmalar yaşanmış olsa da hedef her daim çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmak olmuştur.

Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın din ile ilgili düşünceleri ve uygulamaları incelenerek literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri, din adına reform ve uygulamaları, o dönem yaşanmış olaylar

tarihsel olarak literatür çalışması şeklinde incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda yapılan incelemelerle o günlerde tepeden inme olarak nitelendirilen ilke ve inkıpların toplumun aydınlatılmasında ve ilerlemesinde ne kadar önemli, çağdaş adımlar olduğu görülmüştür. O dönemde başlatılan ve günümüzde dahi devam edegelen uygulamaların hala önemini koruyarak toplum hayatına yön verdiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akay, O. (2005). *Atatürk'ün sofrası*, İstanbul: Truva Yayınları.
- Akşin, S. (2001). *Ana çizgileriyle türkiye'nin yakın tarihi 1789-1980*. Ankara: İmaj Yayınları,
- Akşin, S. (2015). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyüz, Y. (2001). *Türk eğitim tarihi*. İstanbul: Alfa Basım Yayım,
- Altuntaş, H. (1998). *Kur'an'ın tercümesi ve tercüme ile namaz meselesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Apaydın, C. (2017). Belgeler ışığında tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması üzerine bir değerlendirme. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 16 (2), 14-171
- Arı, A. (2002). *Tevhid-i tedrisat ve laik eğitim*. G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22 (2), 181-192.
- Arı, İ. (1982). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit konuşmaları*. Ankara: T.T.K. Yayınları.
- Arsan, N., Borak, S. ve Kocatürk, U. (1997). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arslan, R. (2019). Atatürk'ün Balıkesir ziyaretleri, *Belgi Dergisi*, 2(18), 1281-1300.
- Atatürk, M. K. (1996). *Nutuk Ia*, İstanbul: MEB. Yayınları.
- (1996). *Nutuk IIb*, MEB. İstanbul: MEB. Yayınları.
- (1996). *Nutuk IIIc*, MEB. İstanbul: MEB. Yayınları.
- Atay, F. R. (2009). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Ateş, T. (1994). *Laiklik dünyada ve Türkiye'de*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Avcı, C. (1994). *Atatürk düşüncesinde din ve laiklik*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aybars, E. (2000). *Türkiye Cumhuriyet'i tarihi*. İzmir: Ercan Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (2021). *Tek adam Ia*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- (2021). *Tek Adam IIb*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- (2021). *Tek Adam IIIc*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Aytepe, O. (2002). Yeni belgelerin ışığında halifelğin kaldırılması ve hanedan üyelerinin yurtdışına çıkarılmaları. *Atatürk Yolu Dergisi*, 8(29), 15-29.
- Banoğlu, N. A. (1963). *Atatürk siyasi ve hususi hayatı*. İstanbul: Pınar Yayınevi.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Borak, S. (2004). *Atatürk ve din*. İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayıncılık.
- , (1997). *Atatürk’ün Resmi yayınlara girmemiş söylev demeç yazışma ve söyleşileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Boyacıoğlu, R. (1996). Tarihi açıdan şeyhülislamlık, şer’iye ve evkaf vekaleti. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(9), 161-171.
- Bozkurt, T. (2011). *Atatürk’ün İslam’a hizmetleri*. İstanbul: Yılmaz Basım.
- Cebeci S. (2007). *Türkiye Cumhuriyet tarihi*. Ankara: Anı Yayınları.
- Cebesoy A. F. (2013). *Sınıf arkadaşım Atatürk: Okul ve genç subaylık anıları*. İstanbul: Temel Yayıncılık.
- , (2017). *Milli mücadele hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Çelik, K. (2007). Milli Mücadele’de iç isyanlar, vatana ihanet kanunu ve istiklal mahkemeleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 10(40), 569-613.
- Demiralay, İ. (1998). *Hafız İbrahim Demiray’ın hatıratı ve Isparta’da milli mücadele ile ilgili belgeler*. Isparta: Göltaş Yayınları.
- Deringil, S. (2017). *Simgeden millete-II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e devlet ve millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dikici, A. (2005). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi bağlamında Türkçe ezan denemesi ve buna gösterilen tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5 (10), 77-104.
- Duman, S. (2005). *Milli mücadele dönemi dış etkiler ve Mustafa Kemal’in etkisi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Erdem, A. R. (2011). Atatürk’ün eğitim liderliğinin başarısı: Türk Eğitim devrimi. *Belgi Dergisi* 1(2), 163-181.

- Erdoğan, A. (2021). Atatürk'ün Kur'an-ı Kerim'i Türkçe'ye tercüme ettirme, hutbe ve ezanı Türkçe okutma çalışmaları hakkında inceleme. *Erciyes Akademi*, 35(4), 1409-1423.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*. İstanbul: Eser Matbaacılık.
- Eroğlu, H. (1990). *Türk inkılap tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1994). *Atatürk devrimleri ışığında laiklik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Fırlı, E. R. (1995). *Atatürk ve din*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Filiz, Ş. (2008). *Atatürk, din ve laiklik*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Yayınları.
- Genç, R. (1998). *Türkiye'yi laikleştiren yasalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gökalep, Z. (1976). *Yeni hayat doğru yol*. Ankara: Güneş Matbaacılık.
- Gökhan İ., vd., 2016. (Editörler; Gökhan İ., Özdağ A. Ve Çakırbaş A.). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Kayseri: Not Yayınları.
- Günaltay, M.,Ş. (1945). Atatürk'e ait iki hatıra. *Ülkü Dergisi*, 9, 100.
- Günaydın, S. (2021). *Tarihi nutuklar 1922-1924*. Ankara: Kopernik Yayınları.
- Gürtaş, A. (1997). *Atatürk ve din eğitimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Güzel, F. (2023). Mustafa Kemal Atatürk'ün dini düşüncesi ve bu düşüncenin kaynakları üzerine. *Ağrı İslami Bilimler Dergisi*, 12, 1-44.
- Hatipoğlu, S. (2020). Milli irade düşüncesinin uygulama alanı bulması: TBMM'nin açılışı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırma Dergisi*, 2 (1), 55-62.
- İnan, A. A. (1959). *Atatürk hakkında hatıralar ve belgeler*. Ankara: T.T.K. Yayınları.
- , (1974). M. Kemal Atatürk Ankara Hukuk Mektebi'nin fahri başkanı. *Belleten*, 38(49), 117-122.
- , (1988). *Medeni bilgiler ve Atatürk'ün el yazıları*. Ankara: .T.T.K. Yayınları.
- İnan, M. A. (1996). *Atatürk'ün Not Defterleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Kaboğlu, İ. Ö. (2001). *Laiklik ve demokrasi*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Kalelioğlu, O. (2017). Mondros mütarekesinden TBMM'nin açılışına kadar gelişen olaylarda Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (12), 21-36.
- Kapucu, D., Aysal, N. ve Korkmaz, E. (2021). *Atatürk dönemi demokratikleşme 1920-1938*. Ankara: İksad Yayınları,
- Karabekir, K., (1988). *İstiklal harbimiz*. İstanbul: Emre Yayınları.
- (2019). *Paşaların kavgası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Karabekiroğlu Ş. (2014). *Atatürk ilke ve inkılap tarihi*. Ankara: Öncü Kitap Basım.
- Karal, E. Z. (1969). *Atatürk'ten düşünceler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kılıç, A. (1955). *Atatürk'ün hususiyetleri*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Kınross, L. (1994). *Atatürk: Bir milletin yeniden doğuşu*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- Kışlalı, A. T. (2001). *Kemalizm-laiklik ve demokrasi*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Kili, S. (2001). *Türk devrim tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kocatürk, U. (1971). *Atatürk'ün fikir ve düşünceleri*. Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Köseoğlu, N. (1990). *Türk Dünyası tarihi ve Türk medeniyeti üzerine düşünceler*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kurat, A. N. (1993). *Rusya tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kutay, C. (1998). *Atatürk'ün beraberinde götürdüğü hasret Türkçe ibadet*. İstanbul: Aksoy Yayınevi.
- Lewis, B. (1962). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meydan, S. (2004). *Atatürk, modernizm, din ve Allah (Bir ömrün öteki hikayesi)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Mumcu, U. (1998). *Kazım Karabekir anlatıyor*. Ankara: Uğur Mumcu Araştırmacı Gazeteci Vakfı Yayınları.
- Mumcu, A. (1991). *Atatürk'ün kültür anlayışında vicdan ve din özgürlüğünün yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Müslim b.el- K. (1956). (261-875), *Sahihu Müslim*, I-V, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Beyrut.
- Ocak-Gez, B. (1994). *Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşme sürecinde dinde ulusal dil sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Okur, Y. (1962). *Atatürk'le on beş yıl - dini hatıralar*. İstanbul: Sabah Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2015). *Yakın tarihin gerçekleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- (2018). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Özkaya, Y. (1988). İstanbul'un işgali üzerine aydınların İstanbul'dan Ankara'ya kaçışı olayı *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5 (13), 127-44.
- Öztürk, K. (1992). *Atatürk'ün TBMM açık ve gizli oturumlardaki konuşmaları II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sarıkoyuncu, A. (2018). *Atatürk din ve din adamları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (2019). *Milli Mücadele'de din adamları III*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (2020a). *Milli Mücadele'de Din Adamları I*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (2020b). *Milli Mücadele'de Din Adamları II*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (2023). *Milli Mücadele'de Din Adamları IV*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Satan, A. (2008). *Halifeliğin kaldırılması*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- Selek, S. (1976). *Anadolu ihtilali*, C.I. İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Sümer, F. (1992). Yavuz Selim halîfeliği devrildi mi?, *Belleten*, 56 (217), 675-702.
- Şimşir, B. (2015). *Doğunun kahramanı Atatürk*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (1931). *Orta zamanlar II*. Ankara: İstanbul Devlet Matbaası.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, D.1,İctima 1, 23.04.1336, s. 2.

- TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, 25.04. 1336, s. 46-52.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, 2. Celse, İctima 5, 27.04.1336, s. 96-97.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, İctima 79, 19.09.1337, s. 255.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, İctima 3, 13.08.1339, s. 7-8.
- Toker, İ. (2009). *Teolojik bir inşaa olarak laiklik*. Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Tolon, A. H. (2006). *Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan taksim antlaşmaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Turan, Ş. (1972). *Tevhid-i tedrisat öğretimin birleştirilmesi, Atatürk önderliğinde kültür devrimi*. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- , Ş. (1991). *Türk devrim tarihi: İmparatorluğun çöküşünden ulusal direnişe*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- , Ş. (2004). *Mustafa Kemal Atatürk*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih, '1789-2014'*. İstanbul: Der Yayınları.
- Uluğ, N. H. (1975). *Halifeliğin sonu*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ulus, N. (2016). *Atatürk'ün yanı başında*. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Üçok, B. (2018). *Atatürk'ün izinde bir arpa boyu*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Yakıt, İ. (1999). *Atatürk ve din*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Yalçın, S. (2015). *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk ilkeleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yaylagül, G. (2020). Halifeliğin kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına ve Türk basınına yansıması. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 103-114.
- Yılmaz G. ve Şenşekerci E. (2002). *Atatürk ilke ve inkılap tarihi II (1923-1950)*. Ankara: Alfa Yayıncılık.
- Zürcher, E.J. (2009). *Savaş, devrim ve uluslaşma, 'Türkiye tarihinde geçiş dönemi 1908-1928'*, Çev: Ergun Aydınolu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

DİZİN

-A-

Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk,
39
Ankara, 29, 41, 43, 44, 45

-B-

Balıkesir Kongresi, 8

-C-

Cenab-ı Hak, 17

-D-

Demiralay, 8
Din, 14, 15
Damat Ferit Paşa, 39, 42

-E-

Emperyalist, 34
Erzurum Kongresi, 8

-H-

Hafız Yaşar, 18
Hz. Muhammed, 25

-İ-

İslam, 3, 5, 6, 7, 14, 15
İstanbul Hükümeti, 39

-K-

Kazım Karabekir,
Kur'an-ı Kerim, 17, 18, 25
Kur'an tefsiri, 15

-M-

Manda ve himaye, 39
Mondros Ateşkes Antlaşması, 8, 36

-S-

Sivas Kongresi, 39

-T-

Tefsir, 22
Temsil Heyeti, 39
Tercüme, 22